

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Het gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie in de classis Bommel tot 1660 / W.J. op 't Hof.
Auteur(s)	Hof, W.J. op 't
In	<i>Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis</i> / red.: S.E.M. van Doormalen ... [et al.]. (Delft, Eburon, 1999), p. 127-177. (Elfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis).
Copyright	2007 / W.J. op 't Hof Eburon Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B00001581

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Het gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie in de classis Bommel tot 1660

W.J. op 't Hof

Toelichting op de titel

Twee grootheden in de titel van deze bijdragen vragen om verheldering: gereformeerd Piëtisme en de classis Bommel. Onder gereformeerd Piëtisme wordt die stroming binnen het gereformeerde Protestantisme verstaan die, zich tegen algemeen verbreide wantoestanden en misvattingen kerend, met profetische bezieling zowel aandrang op de innerlijke beleving van de gereformeerde leer en de persoonlijke levensheiliging als - harmonisch hiermee verbonden - ijverde voor de radicale heiliging van alle levensgebieden¹. Anders geformuleerd: gereformeerde piëtisten waren die gereformeerden die zich richtten op de bevordering van zowel de innerlijke als de praktische vroomheid.

Dankzij een nog tamelijk recente begripsbepaling² is het nu³ mogelijk om binnen de stroming van het gereformeerde Piëtisme de beweging van de Nadere Reformatie helder te onderscheiden: de Nadere Reformatie trachtte het beoogde piëtistische doel te bereiken door middel van programmatische activiteiten. Gereformeerde piëtisten bleven veelal steken in het aanwijzen van en het klagen over de misstanden en het uiten van positieve wensen, de nadere reformatoren gingen flinke stappen verder door concrete reformatieprogramma's op te stellen en door zoveel als in hun vermogen lag, te werken aan de verwerkelijking daarvan. Naar de aard van de onderscheiding zochten de nadere reformatoren samenwerking met elkaar en anderen, terwijl gereformeerde piëtisten op zichzelf bleven staan. Hoofdvertegenwoordigers van de Nadere Reformatie publiceerden reformatieprogramma's, terwijl gewone representanten in samenwerking met of in aansluiting bij hen in geschrifte en/of in daad blijk gaven van nader-reformatorische bezieling. De lezer zij er wel op bedacht dat de term 'Nadere Reformatie' in de literatuur deze specifieke betekenis vrijwel niet kent!

Oorspronkelijk zou dit onderzoek het hele Gelderse rivierengebied bestrijken. Twee omstandigheden waren er de oorzaak van dat het uiteindelijk beperkt is tot de classis Bommel. In de eerste plaats leverde alleen deze classis al meer dan voldoende materiaal voor dit artikel. In de tweede plaats had het onderzoek over het onderhavige tijdvak in de classis Nijmegen geen en in de classis Tiel weinig resultaat. Voor wat de classis Tiel betreft werden

alleen de Zoelense predikanten Bernardus Busschof⁴ en Theodorus van Brenk⁵ als waarschijnlijk piëtisten gevonden⁶.

Tot de classis Bommel worden die kerkelijke gemeenten gerekend die tot 1660 deel van die classis uitmaakten⁷. Het begrip 'classis Bommel' wordt hier derhalve in historische zin gehanteerd. Overigens is het grondgebied van de huidige classis Bommel vrijwel gelijk aan dat van de classis Bommel tot 1660. Geografisch gezien omvat dit globaal de Bommelerwaard en de Tiel-lerwaard. De reden dat het jaartal in de titel tien jaar meer telt dan verwacht mag worden, zal in de loop van dit artikel wel duidelijk worden en zal in de conclusie onder woorden gebracht worden.

Onderzoeksgenre

Het geografische onderzoeksgenre waarvan deze bijdrage een resultaat is, vormt een jonge loot aan de reeds 120-jarige stam van de studie van het gereformeerde Piëtisme. Het onderzoek is tijdens de eerste eeuw van zijn bestaan bepaald door de dogmenhistorische invalshoek. Van de mogelijkheden die het algemeen historisch onderzoek bood, werden slechts de biografie en in mindere mate de bibliografie benut⁸. Pas in 1984 verscheen het eerste artikel dat op geografische leest was geschoeid⁹. Het betrof een onderzoekje naar de Nadere Reformatie in Alblasserwaard en Vijfherenlanden¹⁰. Op basis van een aantal gedrukte teksten werd een eerste poging gedaan. Vervolgens kwamen diverse lokale onderzoeken uit. Allereerst een artikelenreeks over Zwolle, deels gebaseerd op uitgegeven teksten en deels op de kerkenraads-acta¹¹. Daarna zag het enige boek dat aan dit onderzoeksgenre gewijd is het licht: de historicus F.A. van Lieburg gaf een destillering van de Utrechtse kerkenraadsacta en ontwikkelde een onderzoeksmodel¹². Deze baanbrekende studie werd gevolgd door een tweetal doctorale scripties over Dordrecht en Rotterdam, waarvan de onderzoeksresultaten in artikelvorm gepubliceerd werden¹³. De tweede historicus in dit gezelschap van kerkhistorici, R. Bis-schop, verschaftte inzicht in de invloed van de Nadere Reformatie op de plaatselijke politiek te Delft en te Utrecht, respectievelijk op grond van het kerkelijke en het bestuurlijke archief¹⁴. In 1993 startte dezelfde auteur die dat voor Zwolle gedaan had een artikelenreeks over het gereformeerde Piëtisme te Zaltbommel in het tijdschrift van de Historische Kring Bommelerwaard¹⁵. Tenslotte bevatte een van de voorafgaande delen van de serie waartoe ook deze uitgave behoort, het hoogtepunt van het lokale onderzoek tot nu toe: G.H. Leurdijs beschrijving van de Nadere Reformatie te Delft, waarbij hij gebruik maakt van alle mogelijke onderzoeksmiddelen en -methoden¹⁶.

In iets mindere mate geldt dit laatste ook voor de tot dusver enige provinciale beschrijving, die in het deel van 1991 uit de genoemde serie een plaats kreeg¹⁷. De auteur daarvan is verheugd in deze bijdrage een regionale schets te mogen ontwerpen van een geheel ander gedeelte van ons land. In het licht van zijn uitlating gedaan tijdens een lustrum van de Stichting Studie der Nadere Reformatie in 1993, namelijk dat het geografisch opgezette onder-

zoek naar de Nadere Reformatie dringend geboden is¹⁸, mag na het voorgaande geconcludeerd worden dat het aardrijkskundig onderzoeksgenre weliswaar een jonge, maar alleszins krachtige en sterk uitgroeiende loot is, die zelfs de eerste verschijnselen van bloei begint te vertonen.

Onderzoeksmethode

Een van de redenen dat het laatste zinsdeel zo voorzichtig is geformuleerd, is gelegen in het feit dat er - afgezien van wat Van Lieburg ontworpen heeft met betrekking tot het lokale onderzoek, en dan nog beperkt tot één bron, namelijk kerkenraadsacta - geen methode of model geformuleerd is waarnaar het geografische onderzoek naar het gereformeerde Piëtisme zich kan richten. Zowel deze negatieve regel als de positieve uitzondering zijn begrijpelijk. Studie van een plaatselijke situatie is immers veel minder complex en arbeidsintensief dan die van een regio, laat staat van een provincie.

Toch wil ik hier proberen een eerste aanzet tot een regionale onderzoeksmethode te geven die praktisch van aard is. In concreto houdt dit in dat zo veel mogelijk aangesloten wordt bij wat aan kennis reeds voorhanden is. Met name dit praktische aspect moet het mogelijk maken dat niet slechts kenners van het gereformeerde Piëtisme, maar ook geïnteresseerden met veel minder inhoudelijke bagage op dat gebied de methode kunnen hanteren. In de tweede plaats kan men wel een onderzoeksmodel ontwerpen waarbij niets of vrijwel niets voor het speurend oog verborgen blijft, maar de grote bergen werk en de zeeën tijd die dat met zich meebrengt, zullen zo'n afschrikwekkend effect hebben, dat hooguit een enkele promovendus er misschien ooit aan zal beginnen. Naar mijn stellige overtuiging want naar eigen ervaring resulteert het volgende praktische model over het algemeen in een percentage van zo'n 90% van het beeld dat ontstaat ten gevolge van een methodiek waarbij volledigheid wordt nagestreefd. In tijd vergt de eerste evenwel ongeveer 10% van de laatste.

Uiteraard zijn de eerste stappen van een onderzoeksmodel bepalend voor de aard en de uitkomsten daarvan. Juist die moeten derhalve zeer nauwkeurig afgewogen worden. Aangezien - afgezien van diverse kunstvormen, die in dit verband evenwel niet ter zake zijn - de vastlegging van beeld en geluid in de zeventiende eeuw niet tot de mogelijkheden behoorden, is onze kennis van de personele invulling van het gereformeerde Piëtisme uit die tijd aangewezen op geschreven en gedrukte overblijfselen van en over gereformeerde piëtisten. In de onderhavige periode zijn er niet of nauwelijks bronnen over hen te vinden, zodat de bronnen van hen overblijven. Is het in ons land met de kennis van manuscripten in het algemeen veel droeviger gesteld dan met die van gedrukte bronnen, met betrekking tot het gereformeerde Piëtisme geldt dit nog in sterkere mate. Resteert derhalve de publicatielijn als uitgangspunt van het onderzoeksmodel.

Het is allerminst toevallig dat juist op dit punt het Piëtisme-onderzoek er sterk voorstaat. In feite is dit te danken aan één man: J. van der Haar. Als

eerste heeft hij het basale belang, maar ook de fundamentele noodzaak van bibliografische lijsten ingezien en - wat van nog meer importantie is - dit inzicht omgezet in daden. In zijn eentje heeft hij het zo'n tienduizend drukken uit de zeventiende en achttiende eeuw omvattende bibliografische spuurwerk verricht en in het tijdvak 1980 - 1999 in drie publicaties geboekstaafd. De meerwaarde die zijn verrichtingen bezitten boven het gewoonlijke bibliografische onderzoek bestaat in het feit dat hij niet slechts publieke bibliotheken maar ook particuliere boekencollecties heeft geraadpleegd. Dit is daarom zo belangrijk, omdat onderzoek heeft aangetoond dat zo'n 15% van de piëtistica niet in openbare bibliotheken voorkomt¹⁹. In 1980 verscheen het eerste deel van de bibliografische trilogie van J. van der Haar: *From Abbadie to Young*, een lijst van uit het Engels vertaalde theologische geschriften²⁰. Drie jaar later kwam de kern van de trilogie op markt: *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland*, een lijst van Nederlandse gereformeerde geschriften²¹. Het duurde tot 1999 voordat de trits afgesloten werd met *Drielandenverkeer*, een lijst van uit het Duits en uit het Frans vertaalde theologische boeken²². Weliswaar zijn daarnaast reeds enige deelstudies verschenen die omissies en onjuistheden in Van der Haars werken goedmaken²³ en wordt er momenteel hard gewerkt aan het vullen van het digitale bibliografische bestand Pietas, dat uitgaande van de genoemde bibliografische overzichten een zo compleet mogelijke bibliografische en inhoudelijke beschrijving van alle drukken van alle piëtistica die zowel in openbare als particulieren bibliotheken worden aangetroffen, beoogt te bieden²⁴, maar de fragmentarische aard van de eerste en het initiële karakter van het tweede laten het niet toe deze als uitvalsbasis te gebruiken. Wel kunnen ze - elk op eigen wijze - in additionele zin bij het onderzoek betrokken worden. Bovendien ontberen de aanvullende bibliografische lijsten veelal de algemene persoonsnamenregisters en de geografische registers die Van der Haars studies juist bij uitstek geschikt voor het bedoelde onderzoek maken.

Vormt Van der Haars bibliografische trilogie een excellent uitgangspunt, er kleeft één nadeel aan. De inhoud ervan betreft wel voornamelijk, maar niet uitsluitend piëtistica. Dit is het meest cruciale punt van het onderzoeksmodel. De onderzoeker zal zelf aan de hand van de - uitgewerkte - begripsbepaling van gereformeerd Piëtisme moeten bepalen of een werk in de categorie piëtistica valt. Soms biedt de titel al informatie genoeg. In andere gevallen zal de onderzoeker er niet aan kunnen ontkomen de inhoud van het boek als graadmeter te nemen. Gelukkig bestaat er heel veel literatuur over het gereformeerde Piëtisme, dat in veel gevallen de classificatie vergemakkelijkt²⁵.

Is met het voorgaande de materiële uitgangslijn vastgelegd, nu gaat de vraag naar de personele uitgangslijn des te meer klemmen. Op zichzelf kan iedereen voor gereformeerd piëtist in aanmerking komen. Ieder willekeurig persoon kan gebruikmakend van de middelen die hem ten dienste staan vroomheidsbevorderend bezig zijn in de maatschappelijke verbanden waar

hij deel van uitmaakt. Bij gereformeerde piëtisten behoeft werkelijk niet alleen aan predikanten of ouderlingen en diakenen gedacht te worden, zij kunnen evenzeer gewone gemeenteleden zijn, van het mannelijke, maar niet minder van het vrouwelijke geslacht. Dit stemt ook overeen met de piëtistische accentuering en praktisering van het ambt van alle gelovigen. Aan de andere kant - en hier gaan de beide uitgangslijnen één figuur vormen - impliceren de publicaties als meest praktische onderzoeksmogelijkheid - zeker voor de periode waar het in dit artikel over gaat -, dat de predikanten veel meer in aanmerking komen dan ouderlingen en diakenen en dat gewone gemeenteleden vrijwel uit het zicht verdwijnen.

Sinds drie jaar beschikt het onderzoek over een uitnemend instrument dat ter zake van de personele uitgangslijn ingezet kan worden. Als bijlage (!) bij zijn proefschrift publiceerde de reeds eerder genoemde Van Lieburg een repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816 in twee delen²⁶. In het tweede daarvan wordt van iedere - alfabetisch gerangschikte - gemeente waar een of meer predikantsplaatsen gevestigd waren, in chronologische volgorde een predikantenlijst geleverd.

Het procédé kan nu duidelijk zijn. Nadat men - zo mogelijk - eerst de relevante gegevens uit de literatuur over het gereformeerde Piëtisme uit de te onderzoeken regio heeft verzameld, onderzoekte men het auteursregister van *Schatkamer* en de vertalersregisters van *From Abbadie to Young* en *Drielandenverkeer* aan de hand van de namen der predikanten die in een bepaalde periode in die gemeenten hebben gestaan die onderdeel vormen van die regio. Vindt men namen in die registers terug, dan controleert men allereerst of de aard van de op hun naam staande publicatie(s) piëtistisch is. Bij een positief resultaat kunnen zij als voorwerp van verder onderzoek genoteerd worden. In het geval dat een of meer publicaties stammen uit de periode dat de auteur of vertaler in de desbetreffende regio stond, kan hij immers met zekerheid als gereformeerde piëtist worden aangemerkt. In het geval dat iemands piëtistische publicaties van een periode dateren dat hij niet in de bewuste regio stond, verdient de gedachte van de continuïteit van iemands geestelijke ligging de voorkeur boven die van de discontinuïteit daarvan. Wel diene men een slag om de arm te houden door in zo'n geval iemand in de zin van waarschijnlijkheid voor een gereformeerd piëtist te houden. Vervolgens lope men het plaatsnamenregister in *Schatkamer* na op de plaatsen uit de te bestuderen regio, zodat piëtistische auteurs en vertalers die geen predikant zijn geweest, eveneens op de onderzoekslijst geplaatst kunnen worden, hetzij met zekerheid, hetzij met waarschijnlijkheid. Van de personen die aldus vergaard zijn, leze men al hun piëtistische voortbrengselen²⁷ en men zoek de kerkenraadsacta en andere voor de hand liggende archivalische bronnen na op de periode waarin zij ter plekke hebben gewoond, waarbij de namen van anderen uit de desbetreffende regio met wie zij piëtistische of mogelijk piëtistische contacten onderhielden, genoteerd worden. Van deze

nieuwe namen onderzoeken men of zij als auteur of vertaler zijn opgetreden. Zo ja, dan bewandelen men de weg die hierboven is beschreven.

Voor een onderzoek als het onderhavige is het uiteraard onmisbaar ook de acta van de classis - en in het geval van de classis Bommel ook de acta van de gedeputeerden van de classis - over de desbetreffende periode(n) door te pluizen. De op zichzelf ook reële mogelijkheid om deze acta volledig door te nemen, kent twee praktische nadelen die zwaar wegen. Niet alleen kost dat veel tijd en is het resultaat, zo heeft de ervaring geleerd, vaak omgekeerd evenredig aan de inspanning, maar bovendien zijn veel thema's multi-interpretabel. Weerkerende zorg voor sabbatheiliging en bestrijding van allerlei zonden, ja zelfs acties voor de eigen rechten van de kerk tegenover de overheid kunnen wijzen op Piëtisme en Nadere Reformatie, maar kunnen ook passen bij 'gewone' calvinisten. Een van elders verkregen interpretatiekader is daarom bijna altijd noodzakelijk om de in de classicale acta voorkomende thema's en elementen adequaat te kunnen beoordelen. Vanzelfsprekend geldt dit - misschien in iets mindere mate - mutatis mutandis ook voor kerkenraadsacta. Publicaties verdienen dan ook de absolute voorkeur als uitgangspunt voor de classificatie. Omgekeerd kunnen en moeten historische acta dienen als bevestiging of ontmaskering van wat ideologische bronnen ons leren. Wie daarvoor de tijd en de gelegenheid heeft, kan elk spoor dat hij onderweg tijdens zijn nasporingen tegenkomt, verder onderzoeken.

Toepassing

Er zijn twee artikeltjes die binnen het bestek van het onderhavige onderzoek vallen. Het eerste leert de onderzoeker dat Hieronymus Honerbringa, die van april 1624 tot september 1625 als predikant de Zaltbommelse gemeente diende, een gereformeerde piëtist is geweest en dat over contacten van hem met gelijkgezinden niets bekend is²⁸. Het tweede vestigt de aandacht op de vóór 1670 overleden Bommelaar en niet-theoloog Jacob van Oort, wiens beroep tot dusver onbekend is. Hij heeft in totaal zeven puriteinse²⁹ geschriften uit het Engels vertaald. Lofdichten in zijn vertalingen van werken van de puritein Henry Greenwood laten zien dat de Zaltbommelse glasschilder Henrick Hoet en de Gamerse predikant Michael Spranger als geestverwanten van hem mogen worden beschouwd³⁰.

Vergelijking tussen de predikantenlijsten van de in aanmerking komende gemeenten tot 1660 en de registers van de trilogie van J. van der Haar levert zes namen op³¹. Twee van hen hebben in de tijd dat zij in de classis Bommel stonden een of meer eigen piëtistische werken het licht doen zien: Nathanael de Pape en Johannes Quintius, terwijl Bernardus Strydthoudt in die tijd de vertaling van een puriteins geschrift voltooide³². Van het overige drietal zijn uit een niet-Bommelse periode van Petrus Eykberg piëtistische werken en van Bernardus Keppel en Johannes Lampe piëtistische oversettingen bekend³³. Slechts een van de vier nieuwe namen uit de secundaire literatuur komt in Van der Haars bibliografische lijsten voor: Van Oort³⁴. Die zelfde

secundaire literatuur openbaart dat een tweede van dat viertal, Spranger, de auteur van een piëtistische poëtische publicatie is³⁵.

In de volgende paragraaf wordt het tiental gevonden personen besproken onder de gemeente waarin zij gestaan of gewoond hebben. De chronologie van de ambtsperioden der predikanten en van het publicatietijdvak van de enige niet-theoloog Van Oort bepaalt de volgorde waarin de gemeenten in het volgende onderdeel ter sprake gebracht worden.

Gemeenten in de classis Bommel

Zaltbommel

De chronologisch eerste predikant in de classis Bommel die met zekerheid een piëtistische ligging kan worden toegeschreven, is de Bommelse dienaar des Woords Honerbringa. Zaltbommel is daarom de eerste gemeente waaraan hier aandacht geschonken wordt. De feiten dat vier van de tien gereformeerde piëtisten hier thuishoorden, dat een van hen, namelijk Van Oort, zes van de in totaal twaalf tot 1660 uitgegeven piëtistische publicaties op zijn naam heeft staan en dat een vijfde, Keppel, van de Waalstad afkomstig was, geven aan dat de eerste plaats voor Zaltbommel ook in andere opzichten alleszins gewettigd is³⁶.

De Sint-Maartenskerk te Zaltbommel. Tijdens een brand in 1538 ging de torenspits verloren. Foto van voor de restauratie in de jaren tachtig. Streekarchief Bommelerwaard, fotocollectie.

Hieronymus Honerbringa

Hieronimus Honerbringa³⁷ zal wel een Fries van geboorte zijn geweest. Nadat hij met ingang van 1600 drie Friese gemeenten had gediend, werd hij op 17 november 1619 tot predikant te Arnhem bevestigd. In zijn Friese periode had hij bewezen boven de middelmaat uit te steken. In 1608 was hij tot voorzitter van de Friese synode gekozen en tien jaar later had hij de uitgave van een Latijnse vertaling van een Pools geschrift tegen Socinus bezorgd. In Gelderland genoot hij van meet af het vertrouwen, want in 1622 en 1623 werd hij tot synodaal gedeputeerde verkozen, in welke hoedanigheid hij een belangrijk aandeel had in de totstandkoming van het zogeheten Nijmeegse Accoord, waarbij drie afgezette remonstrantse predikanten zich met de contraremonstranten verzoenden.

Zeer waarschijnlijk hadden Honerbringa's werkzaamheden als synodaal gedeputeerde hem ook in Zaltbommel gebracht en waren zijn kwaliteiten daar goed bevallen. In augustus 1623 ontving hij een beroep uit die Waalstad. Hier wilde men hem zo graag hebben, dat men hem een uitzonderlijk hoog traktement bood. Gezien het verschil met het gewone predikantstraktement spraken magistraat en Honerbringa af de precieze hoogte van zijn traktement geheim te houden! Eind 1623 of begin 1624 werd hij in de Waalstad in het ambt bevestigd. In de classis werd hij terstond afgevaardigd naar de synode en op de Gelderse synode van 1624 werd hij zelfs tot praeses gekozen. In augustus 1625 overleed hij te Zaltbommel.

Behalve dat Honerbringa een getalenteerd predikant was, bezat hij een piëtistische gezindheid. In 1602 zond hij samen met zijn collega's uit de dorpen van de grietenij Barradeel een brief aan hun grietman Johan van Hottinga waarin gevraagd werd de plakaten van de Staten van Friesland over het huwelijk en over de zondag en de vastendag streng toe te passen. Die dagen werden namelijk onteerd door drinkgelagen, danspartijen, werkzaamheden en avondspelen. In de derde plaats signaleerden zij een grote afkeer van het Woord Gods en de ware religie³⁸. Op 4 november 1613 kocht Honerbringa tijdens een boekverkoop te Franeker de Nederlandse vertaling van de stichtelijke verklaring van het bijbelboek Hebreëen geschreven door de vader van het Puritanisme, William Perkins. Is dit feit op zichzelf nog voor meer dan één uitleg vatbaar, het volgende gegeven laat geen keuze meer toe. In 1623 verscheen te Arnhem een foliant met al de vertaalde werken van de Schotse piëtist William Cowper. De man achter deze uitgave was Honerbringa, die in zijn opdracht aan de hoogste burgerlijke bestuurcolleges in Gelderland rasechte piëtistische geluiden laat horen.

Uit de acta van de Bommelse kerkenraad komt helder naar voren dat Honerbringa de korte periode die hij in de Waalstad heeft gestaan, werkelijk in piëtistische zin bezig is geweest. Wat een onderzoeker anders over een tijdvak van tientallen jaren uit die acta aan piëtistische uitingen bijeen kan sprokkelen, treft hij hier in die korte periode aan. Op 30 mei 1624 besloot de Bommelse kerkenraad de magistraat te verzoeken maatregelen te nemen om

‘de vernieuwde kermisfeesten’ tegen te gaan. De resonans van dit verzoek valt te beluisteren in de magistraatsresoluties van 6 juni van dat jaar. Aangezien in diverse buurten en verscheidene straten de kermissen, die tot dusver nagelaten waren, opnieuw gevierd gingen worden, waardoor grote ongeregelheden veroorzaakt werden en de overblijfselen van het paapse bijgeloof weer aangewakkerd werden, gebood het stadsbestuur alle buurten en burgers in het bijzonder zich daarvan te onthouden, op straffe van zes gulden per persoon. De magistraat hechtte zoveel belang aan dit besluit dat het officieel op de markt werd afgekondigd.

Op 14 november 1624 werden twee opmerkelijke voorstellen binnen de kerkenraad gelanceerd. Het eerste betrof het verzoek van enige jongelui om de instelling van een openbare catechisatie. Bij het tweede voorstel ging het om de herinstelling van de lijkpredikaties, die voorheen niet alleen gebruikelijk waren, maar ook grote stichting gaven, aldus de acta. De predikanten gaven desgevraagd te kennen dat zij onder bepaalde voorwaarden bereid waren de lijkpredikaties op zich te nemen. De voorwaarden waren dat de lijkpredikaties: a. een voorlopig karakter hadden; b. betrekking hadden op personen van boven de twintig jaar, tenzij zij lidmaat van de Kerk waren; c. niet op zondag plaatsvonden; d. de goedkeuring van de magistraat wegdroegen. Honerbringa werd met een ouderling naar de magistraat afgevaardigd om deze de twee voorstellen voor te leggen.

Op 28 november brachten Honerbringa en die ouderling rapport van hun commissie uit: de magistraat wilde geen oordeel uitspreken over de kwestie van de catechisatie, maar vond de lijkpredikaties geraden. Het tekent de volgzzaamheid van de kerkenraad, of wellicht beter gezegd het overwicht dat de magistraat binnen de kerkenraad had, dat de laatste besloot om de catechisatie op een andere keer fundamenteel te bespreken en om de lijkpredikaties onder de verwoorde condities in te stellen.

Op die zelfde vergadering vaardigde de kerkenraad enige van zijn leden af om de toestemming en de medewerking van het stadsbestuur te vragen om uit elke school enige kinderen tijdens de leerdienst op zondagmiddag enige vragen en antwoorden uit de Heidelbergse Catechismus publiekelijk voor de preekstoel te laten opzeggen. Op 9 januari van het volgende jaar viel het besluit dit verzoek te herhalen, terwijl de gecommitteerden tevens belast werden om te vragen om verbetering van de scholen en om wering van de volgende zonden: er werden ongeregelheden op het kerkhof gepleegd zowel tijdens de kerkdiensten als op andere tijden; het kerkhof werd als mestvaalt gebruikt; onder de kerkdiensten waren de herbergen open; naar te vren was, werd er in sommige herbergen ontucht bedreven. De magistraat gaf op al deze zaken in woorden een ‘goede belofte’, maar of die woorden ook in alles werkelijk in daden omgezet zijn, mag op goede gronden worden betwijfeld. Een half jaar tevoren waren verscheidene van deze zaken immers al expliciet in de instructie voor de burger-provoost Corsten Corstenssoon vermeld. Het feit dat de kerkenraad er nu op terugkwam, geeft aan dat het

daarmee ging zoals met zovele andere ge- en verboden: op papier stonden ze goed, maar in de praktijk kwam er weinig van terecht.

Petrus Eykberg

Petrus Eykberg³⁹ stond van 31 oktober 1638 tot 12 mei 1654 als predikant te Zaltbommel. Hij was een zoon van predikant Martinus Eykberg en was geboortig van Wezel. Nadat hij als ziekentrooster in Oost-Indië had gediend, studeerde hij theologie te Leiden. Aan het eind van deze studie bood hij zich aan om predikant bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie te worden. Een beroep van de gemeente Brakel doorkruiste dit echter. Daar stond hij van 1632 tot 1638, in welk jaar hij naar Zaltbommel vertrok.

Eykbergs Bommelse periode is een tragedie geworden. Door zijn moeilijk karakter en aanstootgevende levenswandel veroorzaakte hij problemen. Omdat hij als een leeuw vocht voor de zelfstandigheid van de Bommelse kerkenraad ten opzichte van de classis⁴⁰, hield de Bommelse magistraat hem aanvankelijk de hand boven het hoofd. De continuering hiervan werd door de toenemende druk van lokale tegenstanders en van de classis onmogelijk. Dit proces resulteerde in 1646 in de eerste escalatie. Nadat de gedeputeerden van de Gelderse synode eraan te pas waren gekomen, werd Eykberg op 9 oktober voor veertien dagen geschorst. Zoals te verwachten was bleven de moeilijkheden aanhouden. Op 1 oktober 1653 werd hij voor een maand geschorst. Het jaar daarop was de zaak zo onhoudbaar geworden dat hij gedwongen werd op 19 april zelf om zijn ontslag te vragen. Jarenlang heeft hij kerkelijke en politieke vergaderingen bestookt met zijn verzoekschriften en vermoeid met zijn pogingen om in het ambt hersteld te worden.

Nog in het ambt staande heeft Eykberg zich tot driemaal toe zonder resultaat aangemeld voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Men wilde niet ingaan op zijn voorwaarde dat bij zijn onverhoopt overlijden zijn weduwe een pensioen zou krijgen en men was niet gecharmeerd van zijn ergerlijke levenswandel. Ook na zijn afzetting voelde men niets voor zijn voorstel letterlijk naar de koloniën te worden afgescheept.

Werd in 1663 op de classis Bommel nog verklaard dat Eykberg geen vaste verblijfplaats had⁴¹, twee jaar later wist men te Graft te melden dat hij te Amsterdam woonde. Hij voorzag toen in zijn levensonderhoud door als colporteur kerkenraden af te reizen ten einde hun theologische boeken - met inbegrip van door hemzelf geschreven werken - te verkopen⁴². Eykberg was getrouwd en had minimaal drie zonen⁴³.

Hoewel in de Bommelse kerkenraadsacta geen gegevens te vinden zijn die het rechtvaardigen op Eykberg de qualificatie 'piëtist' toe te passen, doen diverse door hem na zijn afzetting geschreven boeken dat wel. Het eerste is slechts van naam bekend: *Asylum ofte Toevlucht voor alle verdruckte*, uitgekomen tussen 1654 en 1658⁴⁴. Deze titel doet een troostboek en derhalve een piëtistisch werk vermoeden. Zijn volgende pennevrucht zag in 1658 te Amsterdam het licht: *Petri Eykbergii uysterste patientie, Ten langhen-laetsten*

overwonnen Door d'onrechtvaerdige Procedueren. In dit werk laat hij zien hoe onheus hij zijns inziens door de classis Bommel behandeld is. Feitelijk gaat het hier om een zelfrechtvaardigingsgeschrift, dat als zodanig allesbehalve piëtistisch genoemd mag worden. Een jaar later kwam van Eykbergs hand te Amsterdam uit: *De basuyn van Sodoma ende Gomorra, Door haren ondergang dese laetste eeuw roepende tot bekeeringe.* Dit is een piëtistisch bekeringsgeschrift, waarin met name vijf zonden bestreden worden: hoogmoed, overdaad, ledigheid, gierigheid en homoseksualiteit. In 1661 verscheen te Amsterdam een vervolg op dit geschrift op de boekenmarkt: *Basuyns echo Ofte weer-klanck, Dat is: Oprechte antwoordt der kinderen Godts, slaende op de Basuyn van Sodoma ende Gomorra.* In dit werk geeft de auteur een stichtelijke behandeling van Psalm 80, waarin het gebed centraal staat. Het laatste boek dat van hem bekend is, kwam in 1665 te Amsterdam uit en is getiteld: *Immanuel, Dat is/ Godt met ons, waere Godt en waere Mensch: om te vereenigen den Mensch met Godt.* Het bevat preken over Lukas 2, die piëtistisch getoonzet zijn. Er wordt gefulmineerd tegen allerlei vormen van pracht en praal, tegen onmatigheid en onkuisheid, terwijl daarentegen de noodzakelijkheid van een heilige levenswandel getekend wordt. De auteur klaagt over lauwe en flauwe christenen. In de opdracht aan de Staten-Generaal stelt hij nog een vervolg op dit boek in het vooruitzicht, dat zal handelen over het lijden van Christus, maar aangezien daarvan geen spoor te bekennen is, zal het wel bij een voornemen gebleven zijn.

Op één ding dient hier nog gewezen te worden. In zijn *De basuyn van Sodoma ende Gomorra* verwijst Eykberg de lezer naar een geschriftje uit 1654 waarin het blanketten hevig wordt bestreden. Weliswaar verzwijgt hij de naam van de auteur, maar hij noemt hem een geleerd theoloog en wenst het werkje een gunstig onthaal toe. Het betreft een geschrift van de hierna onder 5.4.1 te bespreken Gamerse predikant en piëtist Michiel Spranger⁴⁵.

Jacob van Oort

De levensgang van Jacob van Oort ligt vrijwel geheel in het duister⁴⁶. In literatuur wordt dan ook een paar keer onjuiste informatie over hem gegeven⁴⁷. Het staat vast dat hij het grootste gedeelte van zijn leven in Zaltbommel heeft gewoond, ook al had hij de Latijnse school te Dordrecht bezocht, onderhield hij nauwe contacten met vele leden van de Dordtse literaire kring⁴⁸ en hebben zijn geschriften die tijdens zijn leven uitkwamen, zonder uitzondering te Dordrecht het licht gezien. Waarschijnlijk was hij een zoon van Willem Corneliss van Oort en Mariken Willems, die in het eerste kwartaal van 1611 te Zaltbommel trouwden en van wie op 16 november 1624 een dochter Mettien aldaar ten Doop werd gehouden⁴⁹. Tweemaal - in 1640 en 1644 - werd hij tot diaken gekozen in de kerkenraad van de gereformeerde gemeente in zijn woonplaats. Hij is vóór 1670 overleden. Zijn huwelijk werd gezegend met minimaal één zoon, Willem, die van 1677 - 1696 de gereformeerde gemeente van Brakel als predikant diende.

Afgezien van diverse lofdichten zijn van Jacob van Oort twee soorten publicaties bekend: historische compilaties over het Engelse koningshuis Stuart alsmede over de Griekse keizers en vertalingen van Engelse puriteinse werken. In de eerste categorie horen drie geschriften thuis, in de tweede zeven⁵⁰. Van Oorts twee eerste publicaties waren historische compilaties: *Stuarts Ongeluckige Heerschappye, ofte kort verhael van alle d'ongelucken en rampzaligheden het Doorluchtigh Huys van Stuart overkomen*, 1649 en de tweedeling *Grieksen adelaer, gefnuykt Door 't geweld der Bloedtdorstige Othomannen*, 1652. Beide geschriften zijn verrijkt met een lofdicht van de hierna te behandelen H. Hoet.

Van Oorts eerste vertaling verscheen in 1653: Timothy Rogers, *Nieuws Van den hemel Ofte Een Vry-geley, Ontdekkende Verscheyde Verradelijke/ Schrikkelijke/ en Listige aenslagen/ tegens de Zielen van alle Menschen*. De dedicatie is gericht aan Mattheüs van der Pol, gedeputeerde van de Staten van Gelderland, tevens ex-burgemeester, schout en raadslid van Zaltbommel, en aan Roelof van Straalen en Mattheüs van Fladerack, beiden burgemeester van Zaltbommel. Van Oort merkt daarin op dat iedereen begerig is om elke dag nieuws te horen, maar dat de meeste mensen weinig vragen naar goddelijk nieuws. Elk christen behoort ervaren te zijn in de geestelijke strijd en moet zich daarom daarin dagelijks oefenen. De tijd waarin de loffelijke auteur zijn werkje schreef, was lang niet zo gekenmerkt door geestelijke zorgeloosheid als het huidige tijdsgewricht, waarin de goddeloosheid toeneemt en de godvruchtigheid afneemt. De twee drempeldichten zijn respectievelijk van Spranger en van Hoet. Het werkje zelf gaat over de geestelijke strijd met de duivel, de wereld en het vlees, in de betekenis van de zondige aard van de mens.

Twee jaar later kwam de volgende overzetting uit: Henry Greenwood, *Den Grooten, Algemeynen, En Schrikkelijken Dag des Oordeels*. Het geschrift bevat een stichtelijke verklaring van Mattheüs 12:36. In dat zelfde jaar 1655 kwam een tweede Greenwood-vertaling uit: *Tophet, Zijnde een Bescghrijvinge Van de helle, Ende De Gruwelijke/ Ysselijke/ en Schrikkelijke Rampsaligheden der verdoemde*. Van Oort draagt deze pennevrucht op aan de gereformeerde predikant van Driel, Godefridus Buschman. Uit deze opdracht wordt niet duidelijk of Buschman congeniaal met de inhoud was. Dit komt wel naar voren in de twee daaropvolgende lofdichten, achtereenvolgens van H. Hoet en Spranger. Tophet is een uitwerking van Jesaja 30:33.

In 1656 zag de derde vertaling het licht: William Burton, *Godts Alderheylighsten rust-dagh, Kortelick verdedicht Tegens alle Sabbathschenders*/Daniel Featley, *Eenige Godtsalige Oeffeninge/ op den Dag des Heeren te gebruycken*⁵¹. Het boekje kent een opdracht van J. van Oort aan de christelijke gemeente te Zaltbommel. Naar diens inzicht is de ontheiliging van de dag des Heeren de meest voorkomende zonde van zijn tijd. Het is zelfs zover gekomen, dat verscheidene personen het voor een grotere misdaad achten deze zonde te bestraffen dan deze zonde te bedriegen. Dit kwaad

en andere zonden roepen Gods toorn over de Nederlanden op. Dat het overgrote deel der mensen zo ijdel in hun spraak, belachelijk in hun gewaad, onwetend in geloofszaken is, komt met name omdat het niet ijverig gebruikmaakt van de middelen ter zaligheid, die vooral op de sabbatdag aangewend behoren te worden. Daarentegen is er veel zegen te verwachten wanneer men die dag wel overeenkomstig Gods Woord onderhoudt. Veelal wordt tegengeworpen dat niet-gemeenteleden hun werk op de dag des Heeren wel verrichten. Als gemeenteleden dit na zouden laten, zouden zij zichzelf schade toebrengen. Dit moet dan maar, naar Van Oorts mening. Optimistisch en ietwat onrealistisch voegt hij als troost hieraan toe: ‘Onder-entusschen niet twijffelende, of onse Opper-heeren sullen soodanige ordre hier in stellen, dat d’andere genoodtsaecht sullen wesen ten minsten de uytterlike gehoorsaemheyte te plegen’. In de werkjes zelf wordt op puriteinse wijze de onderhouding van de christelijke rustdag voorgeschreven.

Van Oort hield vaart in zijn vertaalwerk. In 1657 zag het licht: Henry Smith, *Nebucadnezars Pracht, Val, en Herstellinge*. In zijn dedicatie aan de beide Bommelse predikanten Paulus Arleboutius en Samuel Wiselius alsmede aan de rector van de Latijnse school in die plaats, Lambertus Crollius, trekt de vertaler te velde tegen hoogmoed, pracht en praal. Als Van Oort het nut van dit geschrift de gedediceerden zou aanwijzen, zou dit hetzelfde zijn ‘als willende de heldere Son een was-licht aensteken’. Hieruit mag gevoeglijk opgemaakt worden dat de gedediceerden met de overzetter op één lijn zaten, ook al spreekt uit de opdracht geen intieme vriendschap. De eensgezindheid geldt zeker voor Spranger, van wiens hand het daarna komende drempeldicht is. Dit werk is een verzameling preken, waarvan de eerste vier over de ootmoed gaan, de vijfde en zesde over de totale zelfovergave aan de Heere, de zevende over de ijdelheid van al het aardse, de achtste over het geloof in Christus, de negende over het geven van aalmoesen en de laatste over het geduld waarmee de gelovigen de tegenspoeden verdragen.

In 1659 kwam de volgende vertaling van een piëtistisch puriteins geschrift uit: Thomas Taylor, *Het geestelyk harnas Of Den Troost der Mismoedige*. Tussen de opdracht en de vertaling staat een drempeldicht van M. Spranger. Taylors werk omvat 21 hoofdstukken, die elk ingeleid worden door een gedicht van H. Hoet. Het cirkelt om de bijbeltekst 1 Timotheüs 6:6 en het laat zien hoe een oprecht kind van God in allerlei rampspoed en verdrukking getroost, tevreden en gerust kan zijn. In 1661 kwam Van Oorts derde historische werk op de markt: *J. van Oorts Ontlokene Roose, Bloeyende Distel-bloem, en Hersnaerde Harp*, inhoudende een overzicht van de geschiedenis van Groot-Brittannië van 1640-1661. Hierin komen lofdichten voor van onder anderen Spranger, Hoet en Willem van Oort.

De laatste twee publikaties tevens vertalingen van J. van Oort verschenen postuum. De eerste zag in 1670 te Utrecht het licht: Henry Greenwood, *Christelyke loop-bane, ofte Spoedigen Wegh na den hemel*, bezorgd door zoon Willem van Oort. Het geschriftje is een piëtistische uitwerking van 1

Korinthe 9:24b. Vele jaren later kreeg de Amsterdamse uitgever Baltus Boekholt het manuscript van een andere vertaling door Van Oort van een puriteins werk in handen. Zo verscheen in 1682 te Amsterdam: John Norden, *Lusthof der armen; Bestaende in Heylige Overdenckingen, Christelijke Be-weeg-redenen, en Goddelijcke Gebeden: Toebrenghende aenden innerlijcken mensche ware vertroostinge/ noodigh in alle gelegentheden/ ende tijden der verdruckingen*. Zoals uit deze titel blijkt gaat het hier om een piëtistisch troostboek.

Henrick Hoet

Aangezien de gedichten van Henrick Hoet in Van Oorts vertalingen van puriteinse werken dezelfde geest ademen als de inhoud van die overzettin-gen, mag men in Hoet een vierde piëtist in Zaltbommel vermoeden. Bom-melaar van geboorte was Hoet glasschilder van beroep en is hij tussen circa 1645 en 1663 als zodanig in zijn vaderstad werkzaam geweest⁵².

Brakel

Uit de tijd tot 1660 is slechts één persoon uit Brakel bekend die de qualifica-tie piëtist verdient: de predikant Petrus Eykberg.

Petrus Eykberg

Van 1632 - 1636 hanteerde de reeds onder 5.1.2. besproken Petrus Eykberg de herdersstaf te Brakel. Aangezien de kerkenraadsacta uit die periode niet bewaard zijn, is het niet mogelijk de piëtistische kleur van zijn ambtswerk te Brakel onomstotelijk vast te stellen en moet het derhalve bij een waarschijn-lijkheidsthese blijven.

Aalst en Poederoyen

Onder Aalst en Poederoyen valt in de onderhavige periode slechts één per-soon van wie met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid mag worden aangenomen dat hij een piëtist is geweest: de predikant Johannes Lampe.

Johannes Lampe

Johannes Lampe was van geboorte een Duitser. Hij aanschouwde het le-venslicht te Bremen. Wellicht was zijn vader koopman en was deze naar Amsterdam verhuisd, want in 1664 bleken zijn boer Reinier en zijn zwagers Bruin van Amelandt en Hendrik Bodisco als kooplieden te Amsterdam te wonen. Als kandidaat werd hij in 1646 te Aalst en Poederoyen bevestigd in het ambt, terwijl hij vervolgens het ambt bediende te Princenhage van 1648 - 1652, te Obdam van 1652 - 1664 en te Emden van 13 maart 1664 tot 10 september 1665, toen hij aan de pest overleed⁵³.

In zijn Obdamse tijd vervaardigde Lampe twee vertalingen: William Gouge, *De verhandelinge van de sonde tegen den H. Geest*, Amsterdam 1659 en Isaac Ambrose, *Het sien op Jesus*, Amsterdam 1664⁵⁴. Beide werken zijn volbloed puriteins, terwijl ook de voorrede in het eerste en de opdracht in het tweede van de hand van Lampe zelf van een piëtistische gezindheid getuigen. In geen van twee wordt ook maar enig spoor naar zijn Gelderse periode aangetroffen. Aangezien het meer voor de hand ligt uit te gaan van continuïteit dan van discontinuïteit, mag verondersteld worden dat Lampe als predikant ook in de Bommelerwaardse gemeenten Aalst en Poederloijen in piëtistische zin werkzaam is geweest. Helaas ontbreken de kerkenraadsacta uit die tijd.

Gameren

In Gameren heeft een predikant gestaan die zonder enige twijfel niet alleen een gereformeerde piëtist, maar zelfs een nadere reformator was: Michiel Spranger.

Michiel Spranger

Uit het huwelijk van Michiel Spranger en Elisabeth Staedts werd begin december 1626 te Amsterdam Michiel Spranger junior geboren⁵⁵. Hij werd op 6 december aldaar in de Nieuwe Kerk ten doop gehouden. Op 26 juni 1645 werd hij aan de Leidse universiteit als student in de filosofie ingeschreven. In 1649 bracht de gemeente van Gameren een beroep op hem uit. Op 21 december van dat jaar deed hij daar zijn intrede. Er waren op dat moment 23 mannelijke en 41 vrouwelijke lidmaten. Elisabeth Staedts, die intussen weduwe was geworden, betrok met haar zoon de Gamerse pastorie⁵⁶. Op 10 juli 1653 ging hij te Amsterdam in ondertrouw met Margrita Dirckx de Leeuw uit de Kalverstraat. Twintig jaar later overleed hij in de enige gemeente die hij gediend had.

Spranger heeft de kerkenraadsacta erg summier gehouden. Aanwijzingen voor zijn piëtistische ligging zoekt men er dan ook tevergeefs. Dank zij zijn publicaties staat die evenwel ontegenzeggelijk vast. Het opmerkelijke van al zijn pennenvruchten is dat zij in dichtvorm gesteld zijn. Het oudste dateert van het begin van zijn studietijd: *Hayrige vverelt Waer in verthoont wert de Heden-daegsche hair-cloovery*, Amsterdam 1645. Deze publicatie die slechts één katern omvat, zet in met een opdracht van Spranger aan de onbekende Constantia. Het geschrift zelf is ondertekend met Sprangers zinspreuk 'Maet staet'. Het besluit aan Constantia is ondertekend met 'M.S'. In dit werkje steekt Spranger op dichterlijke wijze enerzijds wel de draak met de twist die tussen voor- en tegenstanders van lang haar bij mannen en het dragen van pruiken is uitgebroken, maar stelt hij anderzijds - en dat is het hoofdmotief - het lange haar en de pruiken onder kritiek.

Net in het ambt gekomen laat Spranger in 1650 een volgend gedicht het licht zien, dat helaas alleen van naam bekend is: *Gheblankkette Iezabel*. Uit Eykbergs getuigenis over dit werkje valt op te maken dat de auteur zich uiterst ongenueanceerd tegen het blanketten tweer stelt⁵⁷. In dat opzicht zal zich bij hem vergeleken met zijn eerste gedicht vermoedelijk een radicalisering hebben voltrokken. Volgens zijn eigen zeggen in zijn volgende pennenvrucht heeft *Gheblankkette Iezabel* hem veel verdriet bezorgd⁵⁸.

Mich: Sprangers ~~1650~~ 1658
S I L O,
O F
HAFTEN in BRANT;
Ten spiegel voor gantsch Nederland:
Waar in't korte bygevoegt is des zelfs
Mara, of Regte Oorspronk
van Gelderlands groote en droeve
Waters-nood des jaars 1658;
E N
Nederlands grootste en schrikkelijkste Vyand.

T A M S T E R D A M,
Ter Drukkerij van de Weduwe wijlen *Taulus van Ravesteyn*.

Titelpagina *Silo of Haften in Brant* (1658) van M. Spranger, predikant in Gameren. Collectie bibliotheek Theologische Universiteit der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen.

Waarschijnlijk in 1658 verscheen een bundeling van drie uitvoerige gedichten, die als hoofdwerk van Spranger beschouwd mag worden: *Mich: Sprangers Silo, of Haften in brant; Ten spiegel voor gantsch Nederland: Waar in 't korte bygevoegt is des zelfs Mara, of Regte Oorspronk van Gelderlands groote en droeve Waters-nood des jaars 1658; en Nederlands grootste en schrikkelijkste Vyand*, Amsterdam. Spranger geeft in zijn dedicatie aan alle orthodoxe en orthopraxe overheden en predikanten in de Nederlanden te kennen dat er nooit meer aanleiding is geweest dan nu om naast de hulp van God die van de burgerlijke en kerkelijke overheden in te roepen bij de strijd tegen de in de Nederlanden heersende zonden. Gezien de vele watersnoden,

de pest en de oorlog wordt de toorn van God over die ongerechtigheden dagelijks meer openbaar. De auteur roept beide overheden op elkaar de hand te geven bij het uitroeien van de zonden en het planten van de deugd en de godzaligheid.

In de voorrede deelt de dichter de lezer mee dat hij in dit werk de zonden zonder aanzien des persoons bestraft. Hij hoopt dat de Heilige Geest het lezen van zijn pennenvrucht zo wil zegenen dat lezers zichzelf zullen verfoeien en veroordelen en dat zij tranen zullen schreien om de brand van Gods toorn te blussen. Dat Spranger dit geschrift een poëtische vorm heeft gegeven, kent drie redenen. De eerste is dat zijn geest door de verschrikkelijkheid van het vuur van het oordeel Gods nog hoger opvloog dan de vlammen van dat vuur. De tweede bestaat hierin dat nog nooit iemand bij zijn weten in berijming over Gods toorn over 's mensen zonden heeft geschreven. De derde reden betreft zijn eigen persoon: dichten is weer eens iets anders dan preken, spreken en schrijven. De laatste reden is gelegen in het feit dat het in de Nederlanden ontbreekt aan stichtelijke dichters. De auteur heeft lang gearzeld of hij dit werk in druk zou laten uitkomen. De raad van enige vrienden heeft uiteindelijk de doorslag gegeven.

Op de voorrede volgen diverse lofdichten, onder anderen van de bekende gereformeerde piëtist Simon Simonides, de beroemde Constantijn Huygens en de Zaltbommelse collega van Spranger Petrus Arleboutius. De inhoud van het poëtische product is als volgt. De dichter beschrijft dat Haaften in brand staat. Het water van de Waal biedt geen uitkomst: door de wind springt het vuur over van huis op huis. In totaal branden 22 huizen en tien korenbergen af. Geen christen mag zich tegen dit oordeel verzetten. Immers, als de Heere naar recht zou handelen, zou Hij de mens niet alleen straffen met het aardse vuur, maar ook met het vuur van de hel. De getroffenen mogen ook niet te keer gaan tegen het meisje, uit wier stoof de kool viel die de verschrikkelijke brand veroorzaakte. De eigen zonden zijn de oorzaak van de brand.

De eerste zonde die zeer uitvoerig en toegepast op de lokale situatie van Haaften wordt beschreven, is de ontheiliging van de sabbat. De wijze waarop dit geschiedt, wordt voor elk beroep afzonderlijk op een aansprekende manier behandeld. Zo krijgen de arbeider, de veerman, de waard, de visser en de boer achtereenvolgens een beurt. Eerst gaat het over hen die de kerkgang geheel nalaten, vervolgens over hen die eenmaal per zondag gaan en tenslotte over hen die tweemaal die gang maken. Andere ongerechtigheden die de dichter veel korter ter sprake brengt, zijn: overdadig eten en drinken, vloeken, moorden, bedriegen, ontucht en ongehoorzaamheid.

Spranger vermaant de stadslui dat ze niet moeten denken dat al die zonden alleen maar op het platteland bedreven worden. Voordat hij hun zonden gaat beschrijven, biecht hij eerst die van hemzelf als dienaar des Woords op. Lauwheid is de kernzonde die zich in al zijn ambtelijke werkzaamheden wreekt. Vervolgens schildert hij de zonden die in de steden door allerlei maatschappelijke groepen bedreven worden. Hij staat stil bij soldaten, offi-

cieren, winkeliers, rechters, kooplieden en beheerders van pandjeshuizen. Verder kapittelt hij het verven van het haar, de pruiken, het lange haar bij mannen en zeer uitvoerig het blanketten door vrouwen alsmede pracht en praal in de kleding van zowel vrouwen als mannen. Hij breekt de staf over de overdaad in de woningbouw, in de maaltijden en in het drinken op de gezondheid, over de vastenavond en kermis bij de protestanten, over dansen, over toneelspel, over hoererie, over gebrek aan ware vriendschap en ware godsdienst en over het drukken van goddeloze lectuur. Vervolgens noemt hij allerlei steden die wegens de daarin bedreven zonden door de Heere met rampen zijn gestraft. Tranen van een oprecht berouw zullen de zonden afwassen. Men roept God niet tevergeefs aan. Tenslotte volgt een gebed in rijm tot God om Zijn toorn te blussen. Na de eigenlijke tekst komt nog een gedichtje van de auteur over de minachting van de dag des Heeren.

De inhoud van *Mara* wordt voorafgegaan en gevolgd door lofdichten, waarvan twee van de hand van Simonides. In *Mara* zelf zegt de auteur dat toen het vuuroordeel over de zonden de mensen niet tot bekering bracht, God het wateroordeel in de vorm van de Gelderse watersnood gaf, uiteraard met hetzelfde doel: de bekering. In het derde onderdeel *Nederlants Grootste en Schrikkelijkste Vyandt* betoogt Spranger dat de Heere Zelf de Nederlanden bestrijdt wegens hun onbekeerlijkheid. Kenmerkend eindigt het werk als volgt:

De dagen daar wy in zijn, zijn de laatste dagen,
Lang hebt g' in die geleeft, staakt dan 't lang na te jagen,
Van 's Weerelts ydelheyt en zonden: want daar spruyt
Niet dan Hoog water, Vyer, en Krijg des Heeren
UYT.

Het gebeurt niet vaak, maar als Spranger - in de kantlijn - naar andere lectuur verwijst, betreft dat bijna uitsluitend piëtische geschriften. Zijn piëtisme kent een theocratische dimensie. Niet minder dan vijf keer berispt hij de overheid, omdat deze allerlei zonden door de vingers ziet⁵⁹. Tenslotte wijzen diverse gegevens in de richting van puriteinse beïnvloeding: de verwijzing naar een geschrift van de Engelse puritein William Prynne, de noodzaak van gezinsgodsdienst en de typering van de zondag als 'zondendag' en 'marktdag der zielen'⁶⁰.

Bruchem

In het onderhavige tijdvak komt slechts één persoon te Bruchem voor piëtist in aanmerking: de predikant Bernardus Strydthoudt.

Bernardus Strydthoudt

Bernardus Strydthoudt is te Amsterdam in 1624 geboren, werd in 1646 aan de Utrechtse universiteit als student ingeschreven en heeft slechts één gemeente gediend. In 1653 werd hij te Bruchem tot predikant bevestigd en in

1658 is hij daar reeds gestorven⁶¹. Voor wat de kerkenraadsacta betreft maakte hij het nog bonter dan Spranger. Hij heeft zegge en schrijve één pagina gevuld met louter bevestigingen van nieuwe kerkenraadsleden⁶².

Vrij snel na Strydthoudts bevestiging tot predikant zag van zijn hand een overzetting van een puriteins geschrift het licht: George Webb, *De wegh ter eeren. Aanwijzende den eerlijken staat der gener die den Heere vreesen. En Den verdoemden staat der gener die 't Woordt versmaden*, Amsterdam 1654⁶³. Dit geschrift bevat een piëtistische uitwerking van 1 Samuel 3:30. De vertaler draagt het op aan Jozef Koymans, de heer van Bruchem, die hij prijst om zijn oprechte liefde tot de godzaligheid. In de opdracht deelt hij verder mee dat hij deze vertaling op aanhouden van enige geleerde en godzalige mannen heeft laten uitgeven. Een van die mannen was ongetwijfeld Spranger, die het enige lofdicht in deze uitgave op zijn naam heeft staan.

Rumpt en Gellicum

Van 1653 tot 27 juli 1656 bediende Nathanael de Pape het predikantenambt te Rumpt en Gellicum. Van hem is met zekerheid bekend dat hij daar als piëtist werkzaam is geweest.

Nathanael de Pape

Nathanael de Pape was Zeeuw van geboorte, maar woonde voordat hij theologie te Utrecht ging studeren in Amsterdam⁶⁴. Vóór zijn vertrek naar Utrecht hield hij enige keren stichtelijke bijeenkomsten in particuliere huizen, waarbij zelfs gecollecteerd werd. De opbrengst van die collecten verdeelde hij persoonlijk onder armen. Op 14 september 1651 werd hij daarover door de Amsterdamse kerkenraad onderhouden. Zeer waarschijnlijk oefende hij toen het beroep van schoolmeester uit⁶⁵. Na het voltooien van zijn studie werd hij in 1653 predikant te Rumpt. De godsdienstige situatie was daar voor de gereformeerden allesbehalve rooskleurig: iedere zondag deed de pastoor van Rumpt dienst en verdoemde hij de hervormden en er was een paar maal sprake van bloedschande⁶⁶. Te Gellicum was naar alle waarschijnlijkheid de meerderheid van de bevolking rooms-katholiek gebleven. In het begin van de negentiende eeuw waren er 138 rooms-katholieken tegen 80 gereformeerden, reden waarom het kerkgebouw aan de eerstgenoemden moest worden overgedragen. Op 26 juli 1656 verwisselde De Pape Rumpt voor Dalem.

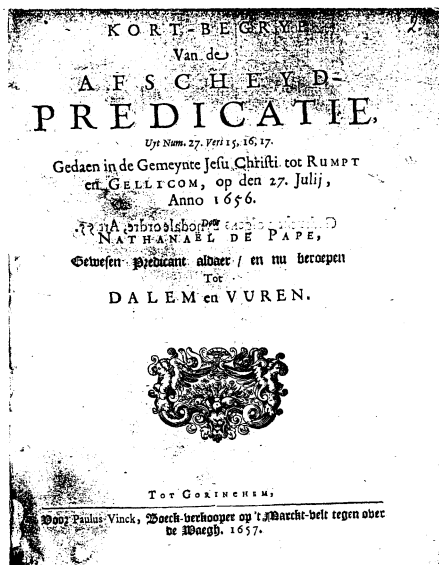
Deze plaatsverwisseling is het begin van een hele lijdensweg voor De Pape geworden⁶⁷. Wat hij in zijn hierna te bespreken afscheidsprek reeds had gevreesd en waarvoor hij de gemeente, kerkenraad en classis ernstig gewaarschuwd had, werd werkelijkheid. De heer van Gellicum, Alexander Tengnagell⁶⁸, beriep met inwilliging van de kerkenraden een persoon die hem door bloedverwanten was aanbevolen. Die persoon was de Emmerikse conrector Johannes ab Englisch. Het merendeel van de lidmaten te Rumpt

was zich ten huize van De Pape in Gorinchem daarover wezen beklagen. Ook werd hij vaak in Rumpt zelf gesignaleerd. Ten lange leste had hij voor hen een acte tegen het bewuste beroep opgesteld. Op 15 september 1656 werd die acte door enige lidmaten en een diaken van de gemeente te Rumpt bij de classis ingediend. Hun bezwaar bestond hierin dat zij door Ab Englisch' preken niet gesticht waren en dat zij zijn uitspraak niet konden verstaan. De classis betreurde de handelwijze van De Pape en liet hem beloven zich voor een tijd niet in Rumpt te laten zien.

Op de extra-ordinaire classisvergadering van 24 september werd Ab Englisch in aanwezigheid van vier synodale gedeputeerden geëxamineerd. Hoewel hij geen academisch getuigscrift kon vertonen, werd hij toch tot het examen toegelaten. Hoewel de classis de grootste clementie met hem be-toonde, verliep het examen uiterst onbevredigend. Mede gelet op de omstan-digheden dat Ab Englisch nog niet zo lang geleden uit het pausdom overge-komen was en dat het pausdom te Rumpt en Gellicum nog grote invloed had, werd de kandidaat eenparig afgewezen. Op deze zelfde vergadering verzocht De Pape om goedkeuring van de door hem vervaardigde afscheidspraak. Op de vergadering van de classicale gedeputeerden van 14 oktober verscheen Theodorus Ab Englisch, een broer van de afgewezen kandidaat en predikant te 's Heerenberg, die in naam van de heer van Gellicum om een herexamen vroeg. Dit verzoek werd afgewezen. Op de vergadering van 6 januari 1657 werd besloten er bij de heer van Gellicum per brief op aan te dringen een beroep op een 'geleert ende godtsaligh persoon' uit te brengen. Intussen bleek Ab Englisch ondanks zijn afwijzing - zonder toestemming van de ker-kenraad - te Gellicum gepreikt te hebben, waarbij hij enorm op de classis had afgegeven. Op de classisvergadering van 27 - 29 april bleek dat de heer van Gellicum de synodale gedeputeerden voor zijn karretje had weten te spannen. Zij kwamen uit naam van hem opnieuw verzoeken om een herexa-men voor Ab Englisch. Met meerderheid van stemmen werd dit voorstel verworpen. Daarop maakte Theodorus uit naam van zijn broer Johannes ab Englisch bekend dat hij appel bij de synode zou aantekenen.

Op de Gelderse synode van 2 - 10 september 1657 werd het verzoek van de heer van Gellicum en van twee ouderlingen van de Gellicumse gemeente om een synodaal examen van Ab Englisch direct gehonoreerd. De uitslag van het examen was - zoals bij voorbaat te verwachten was - positief. De synode hield echter ook de classis Bommel de hand boven het hoofd door te verklaren dat deze de kandidaat de eerste keer terecht had afgewezen. Diens kennis was immers in de tussentijd toegenomen! Hij moest nu bevestigd worden, terwijl de synodale gedeputeerden de opdracht kregen de vrede tussen de partijen te herstellen. Blijkbaar was de onderlinge verhouding op de classis Bommel er intussen ook niet beter op geworden, want op 30 sep-tember vroeg De Pape hoe de classis over hem dacht. De broeders ant-woordden 'tot nochtot niets te weten 'tgene tot disreputatie van sijn goet gerucht strecken soude'. Nadat Ab Englisch op last van de synode was be-

vestigd werd hij op 4 mei 1658 'nae verscheidene deliberatien' als lid van de classis toegelaten.

Titelpagina Kort-begryp van de afscheyd-predicatie (1657) van N. Pape, predikant in Dalem en Vuren. Collectie bibliotheek Theologische Universiteit der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen.

In 1659 droegen de synodale gedeputeerden De Pape op een preek te Rump en Gellicum te houden die erop gericht moest zijn de rust aldaar te herstellen. De heer van Gellicum draaide de duimschroeven vervolgens goed aan. Zijn verzoek dat die preek vooraf door de classis gekeurd zou worden, dat hijzelf vooraf daarin inzage zou krijgen en dat die in aanwezigheid van twee classicale gedeputeerden gehouden zou worden, werd bijna slaafs overgenomen. Toen de beoordelaars door de classis aangewezen werden, luidde hun instructie: 'om 't aenstotelike te royeren en 't genoegdoeninghe daer te doen invloeyen'. Het feit dat de inhoud van stukken die in de onderhandelingen tussen de heer van Gellicum en de synodale afgevaardigden een rol hadden gespeeld en die geheim hadden moeten blijven, uitlekte wijst erop dat niet alle kerkelijken aan de leiband van de politiek wensten te lopen.

Toen De Pape het beroep naar Dalem en Vuren aannam, heeft hij van tevoren geweten dat het in zijn nieuwe gemeenten geen rozengur en maneschijn zou zijn, maar hij heeft ook niet bevroed dat de zaken zo hoog zouden lopen als ze zouden doen. Sinds de Reformatie - derhalve zo'n 70 à 80 jaar - was Dalem van openbare godsdienstoeffening verstoken geweest. De heer van Dalem, Joachim Hopper(u)s (ca. 1600 - 1675), was namelijk rooms-katholiek. Zijn gelijknamige grootvader, die behalve een befaamd rechtsgeleerde lid van de Geheime Raad, van de Raad van State en van de Koninklijke Raad was geweest, had wegens bijzondere verdiensten in 1568 de heer-

lijkheid van Dalem ontvangen. Via zijn vader Gregorius kwam Joachim in 1619 op minderjarige leeftijd in het bezit van de heerlijkheid⁶⁹. Als overtuigd aanhanger van de oude godsdienst had hij geen behoefte aan een protestantse, gereformeerde eredienst. Bovendien kon hij de inkomsten van de geestelijke goederen die aan zijn heerlijkheid verbonden waren, in eigen of andermans zak steken. De gereformeerden te Dalem hadden het slechts via een proces voor het Hof van Gelderland zover gekregen dat hij in 1648 de opdracht kreeg Dalem van een predikant en een schoolmeester te voorzien. De financiële regeling werd aan de betrokken partijen overgelaten. De vele onderhandelingen tussen de classis Bommel en de heer van Dalem leverden niet meer op dan dat er voor de predikant zo'n vijftig gulden per jaar zou overschieten, die eerst met ingang van 1661 of 1662 zouden worden uitgekeerd. Op 25 januari 1659 verklaarde De Pape in een request aan het Hof van Gelderland nog geen duit van de heer van Dalem ontvangen te hebben en van barmhartigheid te leven. Kenmerkend voor de sfeer die hij bij zijn komst te Dalem aantrof, was de ook door hem als classiscollega vernomen klacht van zijn voorganger te Dalem, Abel van Hesse, dat daar op de sabbat in het huis van de hierna nog te noemen schout, die tevens ouderling was (!) en wiens huis naast en onder de kerk stond, gedronken en geklonken werd. Dit soort toestanden zal ertoe geleid hebben dat Van Hesse na twee jaar het bijltje erbij neerlegde. Als heer van Piershil zal hij dat financieel gezien gemakkelijk hebben kunnen doen. Hij had in elk geval ook beloofd het traktement van de predikantsplaats voor zijn rekening te nemen⁷⁰. De Pape heeft gedurende zijn verblijf te Dalem zich ingezet voor de opbouw van het kerkgebouw: de elders gehouden collecten daarvoor organiseerde en administreerde hij onder toezicht van de classis.

De Pape hield het te Dalem langer uit dan zijn voorganger, maar vraag niet hoe. In het reeds genoemde request, dat hij namens de kerkenraad en de schout Jacob Vermeulen schreef, deed De Pape als een getergde ronde Zeeuw een boekje open over de heer van Dalem. Zo liet hij het Hof weten dat de heer van Dalem de inkomsten van de geestelijke goederen weggaf aan de papen te Brussel, waar hij zich als een geestelijke ophield, en dat deze sociaal onrecht bedreef door gebruikmakend van de slechte tijd de goederen en landerijen van ingezetenen voor de helft van de waarde op te kopen. Zoals te verwachten was de heer van Dalem des duivels. Zijn toorn ontladde zich op de schout. Deze werd uit zijn ambt gezet, hoewel hij plechtig verklaarde geen kennis van de precieze inhoud van het request te hebben gedragen. Het gevolg was dat De Pape in hem een tweede verklaarde aartsvijand erbij kreeg.

Ter ontzenuwing van de beschuldigingen van financiële malversaties in verband met de bouw van zijn woning liet De Pape in 1660 een Apologie uitkomen, zonder de vereiste classicale revisie en approbatie. Overeenkomstig zijn aard noemde hij ook hierin de dingen bij hun naam. Zo typeerde hij de heerlijkheid van Dalem als een verzameling kroegen, dansscholen en

bordelen. Tevens moesten de classis en classiscollega's het ontgelden. Toen hij in de septembervergadering door de classis daarover ter verantwoording werd geroepen, ontving hij op zijn verzoek uitstel, op voorwaarde dat hij geen exemplaren meer zou verspreiden en dat hij de reeds verspreide zoveel mogelijk zou innemen⁷¹. Op de vergadering van 6 - 8 mei van het jaar daarop werd de zaak, die intussen eerst door de gedeputeerden was behartigd, afgehandeld. Nadat De Pape aangegeven had 'dat hij van soo veel moeylijckheden omcingelt sijnde hadde uijtgebersten tot dese extremiteyten', beled hij schuld en erkende hij elk van de leden van de classis voor een stichtelijke predikant. Collega Quintius moest dit openijk van de kansel te Dalem en Vuren bekendmaken. Voorts moest De Pape beloven dat hij direct na Pinksteren een 'seecker tractaet van de vrede' zal uitgeven, waarin hij in de voorrede de classis recht zou doen, uiteraard na approbatie door de classicale gecommiteerden. Intussen moesten de classicale gedeputeerden een geschil tussen De Pape en zijn kerkenraden in der minne sussen. Zij hadden op hem tegen dat hij vaak afwezig was. Zijn verdediging luidde 'dat hij by gebreck van leevensmiddelen wegens syn soobere tractement veelsins most uijt sijn'.

Op 11 december 1661 verklaarde De Pape aan de gedeputeerden van de classis dat hij, omdat hij in bijna twee jaar van de heer van Piershil geen traktement had ontvangen, door de nood gedreven dat zelf bij de genoemde heer in Holland was gaan opeisen. Hij was het namelijk zat nog langer het verwijt van bedelarij te moeten aanhoren. Bij die gelegenheid had hij verschillende keren in Zeeland gepreekt. Het gevolg daarvan was dat Zeeuwse collega's hem verzocht hadden zich als predikant naar Oost-Indië te laten beroepen. Na het fiat van zijn vrouw had hij dat beroep aangenomen. De broeders gingen op zijn verzoek om approbatie in, maar wel via 'een particuliere omsichtige brief'. Op de volgende vergadering werd een door hem opgestelde acte van genoegdoening met betrekking tot zijn Apologie met instemming aangehoord. Op de daarna volgende vergadering werd de door De Pape te houden afscheidspreek aan de orde gesteld. Veelbetekend 'hebben oock die van Dalem versocht, dat (zoo misschien dominus De Pape ergens in mochte exorbiteeren) ymant van de broeders daar mocht bywesen om daarvan notitie te nemen'. Blijkbaar was men beducht dat De Pape ook nu geen blad voor zijn mond zou nemen.

Omdat De Pape zijn belofte die genoegdoening te publiceren niet nagekomen was, besloot de classis in april 1662 op voorstel van Wiselius, die het manuscript getiteld *Korte verantwoordinge voor Godt ende de werelt* onder zijn hoede had, het op naam en kosten van De Pape te laten drukken. Tevens verklaarde zij een klacht over het ontvreemden van 200 gulden, die onder anderen door Jacob Vermeulen tegen De Pape was ingediend, ongegrond. Ruim een jaar later was van het drukken nog niets gekomen en stelde de classis de uitgave "tot naerder geleegentheit" uit, aangezien De Pape's Apologie in vergetelheid geraakt scheen te zijn.

De Pape zette op 26 april 1663 voet aan wal te Batavia. Het jaar daarop voer hij met de vloot van Bathasar Bort naar China mee, ten einde het verlies van Formosa te wreken. Van februari 1665 tot 1680 was hij predikant op de kust van Choromandel: tot februari 1672 te Negapatnam en vervolgens te Paleacatte. Uit deze tijd stamt het lofdicht dat hij schreef voor M. Cramers De Indiaensche Tijfferboom, Amsterdam 1670. Op 27 mei 1680 kwam hij wegens ziekte te Batavia terug. Hij had namelijk veel last van de 'roode hond'. Van mei tot 11 oktober 1683 reisde hij naar Sumatra om de sacramenten te bedienen. Uit deze tijd stammen klachten over slecht gedrag van hem, op grond waarvan hij eerst geschorst werd, maar in 1685 werd hij alsnog in eer hersteld. Op 26 juni 1688 stierf hij te Batavia.

Ook in Oost-Indië bleek De Pape een getalenteerd en ijverig persoon te zijn. In korte tijd maakte hij zich het Portugees en het Malabaars machtig, zodat hij in die talen kon preken. Bovendien bood hij de kerkenraad te Batavia een manuscript zowel in het Portugees als het Nederlands gesteld ter druk aan, dat in vraag- en antwoordvorm over de inhoud van het Nieuwe Testament handelde. Om diverse redenen werd daarop niet ingegaan. Daarop zond De Pape het met dezelfde bedoeling naar de classis Walcheren. De kerkenraad van Batavia verzocht evenwel per brief van 18 december 1688 aan de classis Amsterdam de uitgave te blokkeren. In hun Dalemse tijd hadden De Pape en zijn vrouw drie kinderen⁷².

Hoewel zijn afscheidspreek te Rumpt, gehouden op 27 juli 1656, eerst het jaar daarop - dus in zijn Dalemse tijd - in druk is verschenen, wordt dit werk op deze plaats behandeld, omdat het een mooi specimen vormt van de wijze waarop De Pape in Rumpt het Woord bediend heeft.

De Pape's opdracht aan de meerderheid van zijn collega's in de classis Bommel is uiterst informatief. Allereerst prijst hij de eensgezindheid onder hen. Deze kwam enige jaren tevoren openbaar toen zij pogingen in het werk hebben gesteld om Gods kerk te hervormen. Kenmerkend voor de situatie waarin hij toen reeds verkeerde en die voor hem steeds onmogelijker zou worden, zegt hij dat men zich met grote hemelse blijdschap kan verheugen over de verdrukkingen die dagelijks meer en meer 'de ware bedroefde Christenheydt' overkomen. Over zichzelf en zijn oude gemeenten schrijft hij dat hij die na een ambtelijke dienst van drieneenhalf jaar met een gerust hart aan God en het goede opzicht van de classis beveelt, 'op dat ick die langh verschovene Gemeyn ten van Dalem en Vuren oock door de genade Christi mochte ophelpen ende als twee verlatene en dwalende kudden vergaderen. Niet twijffelende of UE. (die tot noch toe soo seer hebt geyvert om Godts Tempel hier en daer te suyveren van die onreynigheydt die alreede daer in was) soudet oock niet minder arbeyden om te Rumpt en Gellicom uyt te keeren, die sware wolven die ick vreesde dat na mijn vertreck souden komen.' Hij besluit de opdracht met hetzelfde thema waarmee hij die inzette: de eensgezindheid. Deze moet gebruikt worden om gezamenlijk 'uytmuntende Godtsaligheydt' in praktijk te brengen.

In de preek zelf geeft De Pape op piëtistische wijze aan wat de eigenschappen van een goede predikant zijn en op welke manier de kerkenraad zijn opvolger beroepen moet. De leden van de kerkenraad moeten die man beroepen die de Heere hun in het hart geeft en niet die de een of de ander hun wil opdringen. Concreet denkt hij hierbij aan de in die tijd vaak voorkomende, maar door hem verfoeide invloed van burgerlijke overheden in het beroepingswerk. Ook de classis krijgt de duidelijke waarschuwing bij classiscale examens van kandidaten niet te ‘modereren’⁷³. Het is niet zonder persoonlijke nare ervaringen dat hij erop aandringt dat de gemeente ervoor dient te zorgen dat een nieuwe predikant ook niet naar andere werkzaamheden moet omzien om in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien. Hij ziet het als een plicht van de overheden hun politieke macht aan te wenden ten einde de heersende zonden geweerd worden. De predikanten dienen in hun werk niet slechts door de overheden, maar ook door de kerkenraden, de schoolmeesters, de huisvaders en -moeders, ja door alle mensen geholpen te worden⁷⁴. Toetsing van De Pape’s geestelijke ligging aan de hand van de kerkenraadsacta behoort niet tot de mogelijkheden, aangezien die ontbreken.

Beesd

Ook te Beesd heeft in de bedoelde periode slechts één predikant gestaan van wie - voornamelijk uit zijn latere leven - piëtistische activiteiten bekend zijn: Bernardus Keppel.

Bernardus Keppel

Bernardus Keppel is de enige hier te behandelen piëtistische predikant die uit het Gelderse rivierengebied afkomstig was⁷⁵. Op 1 november 1628 werd hij te Zaltbommel geboren als zoon van Nicolaas Keppel en Clara Jans. In 1649 werd hij als student te Utrecht ingeschreven⁷⁶. Nadat hij in september 1651 toestemming van de classis Bommel had ontvangen om hier en daar te preken⁷⁷, werd hij op 13 maart 1653 als kandidaat te Beesd bevestigd, terwijl hij, na op 10 december afscheid gepreekt te hebben, op 24 december 1654 aan de gemeenten te Amerongen en Leersum verbonden werd. Vanaf 1699 tot aan zijn overlijden op 23 juli 1712 diende hij uitsluitend de gemeente te Amerongen. In 1674 of 1675 is hij legerpredikant geweest. Als correspondent vertegenwoordigde hij de Utrechtse synode op de Zuidhollandse synoden gehouden van 12 - 20 juli 1667 te Delft en van 8 - 18 juli 1692 te Gorinchem.

Keppels eerste vrouw heette Maria van Sterckenborgh, die in 1686 overleed. Daarna hertrouwde hij met Geertruida van Swoll. In totaal kreeg hij zeven kinderen, onder wie Antoni, die advocaat bij het Hof van Utrecht zou worden en uit wiens huwelijk met Maria van Keulen de latere predikant Bernardus voort zou komen, die talrijke vertalingen van piëtistische geschriften op zijn naam zou brengen.

Keppel heeft twee eigen werken geconcipieerd: *Den Keursteen des Ge-loofs*, Utrecht 1661 en *Kloekmoedige Veerdigheid Bekroont met Graaflyke weerdigheyd Ofte een Predicatie Over de Zeeghafte Held-daden v.d. Gene-raal v. Ginkel*, Utrecht 1692. Van zijn hand zijn vier vertalingen bekend. In volgorde van verschijning zijn ze: Thomas Gataker, *Godts ooge over sijn Israël*, Amsterdam 1663; Alexander Grosse, *De Gelucksaligheyt van 't ge-nieten ende recht gebruyck maken van Christus*, Utrecht 1664; William At-tersol, *Verklaringe over Het vierde Boeck Mosis Genaemt Numeri*, Amster-dam 1667; Christoffel Sutton, *Disce vivere, dat is: Leert Leven, ofte Het leven Christi tot navolginge voorgesteld*, 's-Gravenhage 1675. Van deze ge-schriften zijn Grosse's en Suttons werken in elk geval geheel piëtistisch van aard, terwijl in Attersols boek piëtistische gedeelten voorkomen.

Hoewel in de kerkenraadsacta geen feiten genoemd worden die Keppels piëtistische ligging zonder meer aantonen, zijn er daarin wel gegevens te vinden die daarvoor indicatief zijn⁷⁸. Er werd opgetreden tegen de school-meester Jan de Chevalier, die de herbergen frequenteerde en de hem toever-trouwde schoolkinderen gebruiken uit de voorreformatische tijd in ere liet houden. Tussen het aannemen van het beroep naar Amerongen door Keppel en zijn vertrek daarheen verzocht de kerkenraad samen met de amptman per brief aan 'den voortreffelycken welgeleerden' Voetius een gequalificeerd proponent op de komende zondag te Beesd te laten preken. Uit wat er daarna volgt, namelijk 'dewijle de plaets noch staet in het bestier van den welge-leerden dominus Keppell, gelyck oock van hem persoonelyck als andersins aen dominus Voetius geschiet is, opdat men weder tot een beroep trade,' blijkt overduidelijk dat Keppel zelf achter dat besluit zat en dat hij graag een opvolger in voetiaanse lijn, dat wil zeggen in orthodox-gereformeerde tevens piëtistische zin wenste. Dat Keppel gewaardeerd werd kwam naar voren toen de kerkenraad de amptman om vermeerdering van diens traktement vroeg. Bij onverhoopte weigering dreigden de broeders de zaak hogerop te brengen, met als argument: 'want wij onsen domine niet gaern soudén laten vertrec-ken'.

Dalem en Vuren

De gemeenten Dalem en Vuren hebben in het tijdvak tot 1660 eveneens één predikant gehad die zonder enige twijfel een piëtist en zelfs een nadere re-formator was: De Pape.

Nathanael de Pape

Twee jaar nadat de reeds onder 5.6.1. besproken De Pape zijn afscheidspraak te Rumpt op de boekenmarkt had laten uitkomen, verscheen in 1659 van zijn hand een tweede publicatie: *Den Hemelschen tuchtelingh*. Het vormt een uitwerking van een preek over Psalm 118:18, die hij na een ernstig ziekbed heeft gehouden.

De dedicatie die hij zijn pennenvrucht meegaf, is wellicht uniek te achten. Hij droeg die namelijk op aan God. Daarin belijdt hij dat hij in zijn jonge jaren, hoewel hij zeer godzalige ouders had, midden in de wereld leefde. Door een zware ziekte veranderde dit ten enenmale. Hij voelde zijn zware schuld tegenover God en wist zich doemwaardig, maar mocht toen door Woord en Geest de vergeving en de genade smaken. Op deze geestelijke verlossing volgde een wonderlijke lichamelijke genezing. Hij kreeg een bijzondere lust om de zaligheid van anderen te zoeken en wilde theologie gaan studeren. In dat voornemen werd hij van alle kanten in zijn familie tegengewerkt, maar een predikant ontfermde zich over hem. Vervolgens ontzagen ook anderen moeite noch kosten om hem te laten studeren. Zo nocht hij tegen alle verwachtingen in predikant worden.

De Pape belijdt vervolgens dat hij in de eerste jaren van zijn predikantschap zijn ambt niet zo heeft vervuld, als hij aan de Heere had beloofd. Woordelijk zegt hij daarover: 'Ick verdroegh de sonde in mynen naesten al te veel. Ick ontsagh de Groote en de Geleerde dickmaels meer als u, ô mijn Godt, ick struyckelde mede in hare wegen, ick was niet geduyrigh op de hoede over mijn herte, gelijk ghy my bevolen hadt'⁷⁹. Het gevolg was dat God hem weer hard kastijdde door hem opnieuw zwaar ziek te doen zijn. Hij beleed zijn schuld en smeekte God om vergeving en om genezing. Weer mocht hij de genade smaken dat hij die verkreeg. Toen hij langzamerhand herstelde, ontwierp hij op zijn ziekbed dit boek op papier. Uit dankbaarheid voor al de ontvangen weldaden draagt hij dit werk aan de Heere op.

Den Hemelschen
TUCHTELINGH
In ZIEL en LICHAEM:
Seer hardt gehandelt van den Vader der
GEESTEN;
Voor-gefelt in den Perfoon
D A V I D S.

Tot een krachtige oertuyginge van alle
Inwoonders dezer vereenighde Nederlanden:

D o o r

Nathanaël de Pape,

Dienaer JESU CHRISTI in sijn
Gemeenten tot

DALEM en VUREN.

TOT ROTTERDAM.

Op Pieter van Waelbege Boeck-Verckant, op't Step-
ger/ in de gekroonde Lecut. 1659.

Titelpagina Den Hemelschen tuchtelingh (1659) van N. Pape, predikant te Dalem en Vuren. Collectie W. van Gent.

In de voorrede openbaart De Pape dat hij de stof van dit boek eerst zijn gemeenten in predikaties ten gehore heeft gebracht. Van zijn voornemen de stof in druk uit te geven kwam aanvankelijk door gebeurtenissen als watersnoden en dergelijke niets terecht. Toen de Heere zijn naaste familieleden begon aan te tasten, heeft hij zijn plan ten uitvoer gebracht, met dien verstande dat hij in deze publicatie niet verder is gekomen dan de eerste helft van de tekst. De eerste reden omschrijft hij als volgt: 'om dat ick nauwlijcks tijdt daer toe hebbe, alsoo ick de sorge hebbe van twee Gemeenten, die eerst gebouwt worden, daer niet en ontbreekt als alles, tegen de welcke den Duyvel schijnt uyt-ghelaten te zijn, om de selve als teere jonghe Tweelingen, in de wiege te verslinden: 't Welck te verhinderen, my soo veel wercks geeft, dat ick ghenootsaecht ben (tot mijn groot leetwesen) van haer dikwils absent te wesen, soo dat ick selfs haer geestelijck voedsel niet kan gheven, als ik garen soude'. De tweede reden is dat hij vindt dat de rest professoren en kerkelijke vergaderingen meer past dan hem. Hij verontschuldigt zijn schrijfstijl die wellicht te zeer recht op de man af is met een verwijzing naar zijn Zeeuwse afkomst: 'goet ront, goet Zeeuws'.

Nadat de auteur een uitleg van de tekstwoorden heeft gegeven, poneert hij als lering dat ook de allergodzaligsten door de Heere hard gekastijd worden. Hij licht deze lering toe met de bijbelse voorbeelden van David en Job en met zeven argumenten. De rest van het werk besteedt De Pape aan het nut van die lering, namelijk dat alle mensen, maar in het bijzonder alle Nederlanders zeer harde kastijdingen van de Heere te wachten hebben. Hiervoor heeft hij vier argumenten: 1. de zonden die de Nederlanders bedreven hebben; 2. God kan die zonden niet verdragen; 3. de duivel zal de Nederlanders, die hem zo trouw gediend hebben, loon uitbetalen; 4. andere omstandigheden waaruit duidelijk blijkt, dat het oordeel komt.

Bij de behandeling van het eerste punt geeft De Pape te kennen dat over dit onderwerp al veel boeken zijn geschreven⁸⁰ en dat zowel predikanten in formuliergebeden als burgerlijke overheden in biddagbrieven de zonden publiekelijk erkennen. Helaas blijft het bij woorden en wordt de belijdenis niet omgezet in tuchtmaatregelen. Vervolgens ontzenuwt De Pape uitgebreid een aantal uitvluchten dat gewoonlijk in de discussie betrokken wordt om de zonden te verkleinen. In andere landen wordt echt niet meer dan in de Nederlanden gezondigd. Men hoeft ook niet groot te gaan op het geweldige aantal vromen dat in de Nederlanden te vinden zou zijn. De Pape geeft de volgende ontluisterende rekenkundige argumentatie: een kwart van de Nederlandse bevolking is nog rooms-katholiek, een kwart bestaat uit openbare zondaren, een kwart leeft burgerlijk netjes maar mist iedere kracht der godzaligheid, van het laatste kwart wordt de helft gevormd door tijdgelovigen, terwijl van het overblijvende achtste deel nog de Joden, arminianen, socinianen, vrijgeesten, quakers en dergelijke moeten afgetrokken. Hoewel hij niet heeft te oordelen, vreest hij dat nog niet een tweeëndertigste deel echt godzalgig is. Enige bladzijden verder komt hij tot een nog somberder uitkomst:

‘Het is seker/ dat’er in dese Nederlanden noch ware Godtzalige/ wedergeborene/ oprechte Christenen zijn/ die waerlijck zijn Israëlitē daer geen bedrogh in is: maer of sy wel het hondertste deel soudē uyt-maken/ daer soude ick seer voor vreesen.’⁸¹ Deze constateringē gelden evenzeer de heren politici en predikanten. Bij het bespreken van de zonden van de laatste categorie geeft hij een citaat van ‘onsen waerden Godtzalighen en gheleerden Medebroeder D. Michaël Sprangerus in sijn Gelderlandtsche Watersnoodt’⁸². Zelfs de ware vromen krijgen er van De Pape van langs. Zij zijn slap in hun huishouding. De politici onder hen houden vaak de politiek gescheiden van hun religie, terwijl de predikanten onder hen soms òf onbesuisd de tucht hanteren òf zich daarin slap betonen.

Onder punt twee van de toorn van God over de zonden geeft de auteur zijn tweede verwijzing naar piëtistische literatuur: ‘Den Leser kan (om daer van kennisse te kryghen) lesen de geestelijcke verlatingen van die hoogheleerde Heeren Professoren D. Gijsbertus Voetius, der Heylige Theologie, Professor in de Accademie tot Utrecht/ ende D. Johannes Hoornbeeck/ der Heylighe Theologie/ Professor in de Accademie tot Leyden.’⁸³ Onder punt vier van de omstandigheden behandelt De Pape de mislukkingen op militair gebied van de laatste jaren, waaruit soldaten de conclusie van het oordeel kunnen trekken, terwijl hij de boeren de les van recente natuurrampen voorhoudt, waarbij hij - begrijpelijk - uitvoerig stilstaat bij de ijsgang van 1658, met alle rampzalige gevolgen van dien voor de boeren uit zijn gemeenten, die juist vastenavond zouden houden.

Tegen het einde van zijn werk merkt de auteur over het incomplete karakter het volgende op: ‘Ick hadde gemeent hier by te voegen een Hemelsche onderrichtinge/ waer uyt de Nederlandtsche Tuchtelingen mochten leeren; hoe sy den tegenwoordigen toorn Godts moeten soecken te stillen/ den toekomstenden te ontvlieden/ en ondertusschen haer in alle de kastydingen die haer sullen treffen/ Christelijck dragen/ en andere ghebruycken meer die ick hadde ghemeent hier by te voeghen. Ghelijck ick oock hadde ghedacht den Leser yets mede te deelen/ van het tweede deel daer onsen Hemelschen Tuchtelingh/ seyd/ maer hy en heeft my ter dood niet overgegeven.’⁸⁴ Voor het volvoeren van zijn voornemen erkent hij zelf als eenvoudige platte-landspredikant onbekwaam te zijn en daarom roept hij anderen daartoe op die daarvoor meer in aanmerking komen zoals professoren en geleerde predikanten. Laten zij toch ook in de bres gaan staan.

Herwijnen

In de onderhavige periode is Herwijnen het toneel van de piëtistische werkzaamheid van één predikant geweest: Johannes Quintius.

Johannes Quintius

Van de levensgang van Johannes Quintius is bijzonder weinig bekend, ook al is er een lemma (Quint, Johannes) aan zijn persoon in een biografisch woordenboek gewijd⁸⁵. Daarin staat niet meer dan dat hij uit Utrecht afkomstig was, in augustus 1654 aan de academie van zijn vaderstad als student ingeschreven werd, vervolgens predikant was van 1657 - 1671 te Herwijnen, van 1671 - 1690 te Aarlanderveen en te Bergen op Zoom en één werk schreef. De eerste twee gegevens worden bevestigd door het Utrechtse studentenalbum⁸⁶. Van Lieburg preciseert Quintius' ambtsgegevens en kent ook diens sterfjaar: Herwijnen + Hellouw 1657, Herwijnen 1668, Aarlanderveen begin augustus 1670, Bergen op Zoom 1690, overleden 1701⁸⁷. Tenslotte is Quintius met één geschrift wel heel karig bedeeld, want *SGT* kent van hem niet minder dan acht pennenvruchten uitgekomen in de periode 1659 - 1699, waarvan twee zelfs in de achttiende eeuw herdrukt zijn, terwijl deze twee tezamen met een derde werk nog maar drie jaar geleden in een moderne hertaling in een oplage van niet minder dan 3000 exemplaren verschenen zijn⁸⁸.

Bronnenonderzoek⁸⁹ maakt duidelijk dat Quintius op 27 april 1657 door de classis op grond van zeer loffelijke Utrechtse getuigschriften als proponent toegelaten werd en dat hij zijn eerste ambtsjaar gratis de gemeente bediende, zodat de weduwe van zijn voorganger nog een jaar het traktement kon genieten. In 1661 bleek er grote onenigheid te bestaan tussen hem en een kerkenraadslid die tevens secretaris van Herwijnen was. De desbetreffende liet zich niet meer aan het Avondmaal, in de kerkenraad noch in de kerk zien. Quintius zou in een Kerstpreek de leden van de kerkenraad voor 'botte muijlen' uitgemaakt hebben. Bovendien vond de malcontent het genoeg wanneer personen bij het afleggen van hun geloofsbelijdenis onderzocht werden. Dit behoefde niet herhaald te worden. Tenslotte klaagde hij erover dat een aanzienlijk aantal lidmaten zich van het Avondmaal onthielden. De classis oordeelde in eerste instantie dat Quintius onvoorzichtig gehandeld had. Toen deze op de volgende classisvergadering tegen de in de acta van de vorige vergadering gebezigde bewoordingen protesteerde, kreeg hij sommige collega's achter zich.

Ook in andere opzichten had Quintius het niet gemakkelijk. In 1662 klaagde hij over slechte uitbetaling van zijn traktement. Bovendien had hij veel last van schoolmeester Geurt van Zegen, die dagelijks de herbergen bezocht. De maatregelen die de kerkenraad en de classis tegen hem namen en die neerkwamen op deportatie, werden door de vrouwe van Herwijnen niet erkend. Haar rentmeester Dort vroeg in een volle kerk zowel Quintius als de kerkenraad en de gemeente onbeschaamd af of zij Hare Excellentie wilden tegenstaan? In mei 1663 besloot de classis, omdat Quintius niet uit was op Van Zegens deportatie, maar op verbetering van diens leefwijze, dat zij maatregelen zou nemen.

De enige publicatie die in de Gelderse periode van Quintius viel, is *Wraack-toneel Handelende van de sonden van Neder-landt* (1659). Volgens zijn eigen woorden in de dedicatie aan Louise Christina, gravin van Solms, die onder andere vrouwe van Herwijnen was, beoogt hij met dit traktaatje de reformatie van de politiek, de Kerk en de ziel⁹⁰. De begrippen 'reformatie'⁹¹ en in mindere mate 'reformerer'⁹² keren dan ook steeds terug, terwijl er ook eenmaal sprake is van 'gedefformeerd'⁹³. Uiteraard begint de door Quintius zo noodzakelijk geachte reformatie in het hart. In zijn opdracht aan zijn Herwijnnense gemeente en in het bijzonder aan het plaatselijke gericht en de plaatselijke kerkenraad betuigt hij dan ook uitdrukkelijk over de zuivering van het hart: 'welcke saeck ick u ten hooghsten, by alle ghelegentheyt in mijn meeste Predikation met al de bewegingen van mijn siel, door de krachtichste argumenten, en schriftuerlijcke redenen heb op uwer aller herten soecken te drucken, ja in de sielen neder te leggen.'⁹⁴ Het werkje is als uitwerking van Jeremia 18:11 een doorlopende bewogen oproep tot bekering. Achtereenvolgens bespreekt de schrijver twaalf zonden waarvan men zich heeft te bekeren: 1. onwetendheid; 2. hoogmoed in kleding; 3. valse gerustheid; 4. dronkenschap; 5. vloeken; 6. verbreking van het verbond met God; 7. verachting en mishandeling van de ware predikanten; 8. verachting van Gods Woord; 9. onbekeerlijkheid; 10. sabbatsontheiliging; 11. ondankbaarheid; 12. verachting van Gods pedagogie. Uitgebreid bespreekt hij de redenen, de wijze en de toetsten van de bekering. Tenslotte prijst hij als middelen het vasten, het gebed en een verbond sluiten met God aan.

Titelpagina Wraack-toneel (1659) van J. Quintius, predikant te Herwijnen. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.

Hoewel in dit geschrift slechts tweemaal naar een Engelse auteur verwezen wordt⁹⁵, nemen puriteinse karakteristieken een belangrijke plaats in: gezinnen moeten kleine gemeenten zijn, een verbond sluiten, gezinsgodsdienst, vasten en waken⁹⁶. Opmerkelijk is zijn oproep om een verbond met enige godzaligen te maken ten einde gezamenlijk in de weg van vasten en wenen over de zonden Gods vrede over de Nederlanden af te smeken⁹⁷. Het trekt de aandacht dat *Wraack-toneel* gedrukt en uitgegeven is door Simon de Vries te Utrecht. Volgens zijn biografie passen diverse uitgaven van hem binnen de Nadere Reformatie⁹⁸. Er is één gegeven in deze publicatie te vinden dat naar een regionale geestverwant wijst: het eerste van de drie lofdichten is van de hiervóór behandelde Spranger en ademt dezelfde sfeer als *Wraack-toneel* zelf.

In de jaren 1673 - 1674 verschenen drie werken van Quintius. Achtereenvolgens waren dat: *Bodegraven en Swammerdam in brandt*, Amsterdam 1673; *Raet Voor het Verdrukte, Ontcierende en Bedroefde Nederlant, Waer in getoont wort de rechte oorzaken van dese tegenwoordige Onheylen, met een naerder bericht wat te doen, om daer uyt gered te worden*, Amsterdam 1673; *Schriftuerlijke Conferentie, Bestaende in een dialogue of samen-spreking, Tussen een Predikant en Sieke*, Dordrecht 1674. Stuk voor stuk zijn dit volbloed piëtistische geschriften. In het eerste heet zelfs een hoofdstuk 'Handelende van de Reformatie, die van yder ingestelt moet worden'⁹⁹. In de voorrede van het tweede werk spreekt Quintius van een 'langh gewenste reformatie', terwijl hij in het werk zelf in dit verband tot samenwerking oproept¹⁰⁰. Diverse keren verwijst hij naar pitistische publicaties van Nederlanders en in mindere mate naar puriteinse geschriften van Engelsen. In het derde werk is het aandeel verwijzingen naar puriteinen relatief groter dan in het vorige boek. In hoge mate piëtistisch is Quintius' volgende publicatie: *T'samen-sprekinge Tussen een Leergierige Leerling en een Predicant, over eenige voorname Poincten der Gereformeerde Religie; En de ware Conditien, die ymant hebben moet om wettig en tot sijn troost ten Avontmael te gaen. Mitsgaders een kort begrip Der saken die men weten moet om vruchtbaerlijk ten Avontmael te gaen, in Artijkelen kortelijk voorgesteld*, Dordrecht 1679. In de dedicatie aan de Haagse en Utrechtse predikanten Thaddeüs de Lantman, Petrus van Eynthoven en Henricus van Ryp bespreekt hij als achtste taak van een predikant de reformatie van het verval der Kerk! Nog uit zijn Aarlanderveense tijd stamt *Een Woort op zyn tyt*, Amsterdam. In dit eveneens piëtistische geschrift merkt hij in een verband dat tegen de kermis- sen gericht is, op dat de overheden de hand moeten bieden aan de reformatie¹⁰¹. Zijn laatste geschriften zijn: *Het grootste wonder. Waer in vertoont word Christus Jesus in sijne heerlyke volmaektheden, om in liefde omtrent Hem ontsteken te worden*, Amsterdam 1698 en *Een christen op sijn Schoonst. Waer in vertoont worden eenige voorname deugden, die in een waer kint Gods hier op aerden gevonden worden*, Amsterdam 1699. In het eerstgenoemde verwijst hij uitsluitend naar puriteinen.

Classis Bommel

In de opdracht van zijn afscheidspraak aan de meerderheid¹⁰² van zijn classicale collega's stelde De Pape in 1657 dat zij enige jaren tevoren eensgezind getracht hadden Gods kerk te hervormen. Dit laatste woord en zijn synoniem 'reformeren' kunnen in de desbetreffende bronnen twee betekenissen hebben: ontdoen van roomse overblijfselen¹⁰³ en invloeden of/en ontdoen van heersende morele zonden. Onderzoek wijst uit dat De Pape het woord 'hervormen' in beide betekenissen bedoelde. Zoals ook in andere perioden besloot de classis na zijn intrede te Rumpt met de regelmaat van de klok op te treden tegen roomse restanten en invloeden. In september 1653 was dat op initiatief van hemzelf. De strijd tegen zedelijke wantoestanden werd in zijn tijd door de classis heftiger gestreden dan ooit¹⁰⁴. Nadat in de septembervergadering van 1652 reeds eenparig besloten was de ambtman ernstig te verzoeken de sabbatsontheiliging tegen te gaan, werd dit besluit de volgende vergadering, toen De Pape voor het eerst aanwezig was, bevestigd. Op de septembervergadering van 1653 vond een aanscherping plaats. Niet alleen moest de classis met het verzoek naar de amptman, de rechter en de beide schouten, maar de predikanten moesten ook zelf daaraan in hun preken aandacht schenken. Op die zelfde vergadering kwam De Pape met een geval van bloedschande uit zijn gemeente, waarna de volgende vergadering het besluit viel de amptman hierover aan te spreken. Wat dat in de praktijk teweegbracht, kwam een jaar later openbaar. Door gebrek aan naleving van de wetten was er nu een tweede geval van bloedschande te Rumpt. Het is aan geen enkele twijfel onderhevig dat de inbreng van De Pape zelf verantwoordelijk was voor het verregaande besluit dat 'op het serieuste' de amptman voor te houden, met als stok achter de deur de dreiging dat als daarin niet voorzien zou worden, de classis zich genoodzaakt zou zien hogerop te gaan. Dit zelfde besloot men betreffende de sabbatsontheiliging, terwijl ook de overblijfselen van de roomse superstitie aan de orde kwamen. Blijkbaar waren de woorden van de classis vervaarlijker dan de daden, want op de volgende vergadering werd men het erover eens de bloedschandezaak te Rumpt opnieuw bij de amptman aan te brengen. Dit zelfde besluit viel op de voorjaarsvergadering van 1656 met betrekking tot de roomse overblijfselen, sabbatsontheiliging, dronkenschap, dansen, bloedschande en dergelijke. Weer werd bedreigd met 'hogerop'. Uit dit alles blijkt dat De Pape met zijn nader-reformatorische streven een gewillig oor bij zijn classiscollega's vond, ook al bleven concrete resultaten uit.

In de najaarsvergadering van 1656 werd nog een gravamen over de ontheiliging van de sabbat opgesteld, maar daarna verstomden voor een paar jaar de geluiden over de reformatie der zeden op de classis. Aanvankelijk steunde de classis toen De Pape's strijd tegen de politieke inmenging in kerkelijke zaken. De unanieme afwijzing van zijn door de heer van Gellicum opgedrongen opvolger te Rumpt betekende voor hem het hoogtepunt. Dat hoogtepunt en ontgoocheling dicht bij elkaar liggen, moest ook hij echter

beleven. Op de Gelderse synode van 1657 kreeg de classis de kous op de kop. Ook al komt uit de bewoordingen helder naar voren dat niet iedereen zich daarin kon vinden, de classis boog. Na deze traumatische ervaring wachtte de classis zich ervoor zich door De Pape te laten meeslepen in een volgend theocratisch avontuur, waarvan de ongunstige afloop bij voorbaat vaststond. Zo kwam de kwestie van de geestelijke goederen door De Pape's gang naar het Hof van Gelre op de tafel van de vergaderingen in 1659, maar wel zo dat de classis zich er geen buil aan kon vallen. De frustraties die De Pape daardoor opliep en de hieruit voortvloeiende toenemende verwijdering tussen hem en classiscollega's mondden uit in de publicatie van zijn Apologie, waardoor hij zichzelf echt in het isolement manoeuvreerde. De wijze waarop zijn collega's hem in 1662 naar Oost-Indië lieten gaan, toont evenwel aan dat zij hem bepaald geen kwaad hart toedroegen¹⁰⁵. Zijn inzichten konden velen delen en zeker billijken, maar de bezieling en de onverzettelijkheid waarmee hij de realisering daarvan nastreefde, was de meesten van hen vreemd.

In de voorjaarsvergadering van 1659 kwam de wering van de heersende zonden en speciaal de ontheiliging van des dag des Heeren weer op de propen, inclusief de gang naar de amptman. In de najaarsvergadering werd dat herhaald, zij het nu weer aangevuld met de dreiging van het hogerop te zoeken. Tevens sprak de classis zich toen uit tegen het houden van begrafenissen en van kermissen op zondag. Tenslotte komt uit de acta van die vergadering naar voren dat de Aalstese predikant Agricola het in zijn Zuilichemse collega Nieuwerveen laakte dat hij een stringente heiliging van de dag des Heeren voorstond. De broeders van de classis schaarden zich achter de laatstgenoemde. Op de voorjaarsvergadering van 1660 besloten zij dat tegen zonden als sabbatsontheiliging en dansen onder andere vanaf de kansel ten zeerste opgetreden diende te worden. Bij navraag op de volgende bijeenkomst bleek dat in de meeste gemeenten gedaan te zijn. Sommige kerkenraden hadden dat zelfs 'in 't particulier vertoont bij de hujsen aan de respectieve ledemaeten met goede vruchten'! De huidige onderzoeker zou zo graag willen weten welke kerkenraden dat precies waren, maar helaas...

De aard van de piëtistische gezindheid en houding van de classis als geheel kan wellicht het nauwkeurigst bepaald worden aan haar beoordeling en behandeling van Quintius, toen deze in de beginjaren zestig het aan de stok kreeg met de secretaris en de vrouw van Herwijnen. Van Quintius' piëtistische inzichten en pogingen die te verwerkelijken distantieerde zij zich niet, maar zodra die laatste de kerk in botsing brachten met de burgerlijke overheden, bestempelde zij de handelwijze als onvoorzichtig. Aangezien die handelwijze nu juist typisch nader-reformatorisch is, moet de conclusie luiden dat de classis als geheel veelal wel piëtistisch, maar niet nader-reformatorisch was. Zij had de les rond de afwijzing van Ab English zich goede ter harte genomen. Het feit dat sommige collega's het voor Quintius

opnamen, toont aan dat een minderheid de nader-reformatorische idealen wel koesterde.

Conclusies

Het heeft tot de jaren vijftig geduurd voordat het gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie in de classis Bommel doorbraken. Dit vormt dan ook de reden dat de tijdsgrens van dit onderzoek doorgetrokken is tot 1660. In die periode verschenen de eerste piëtistische vertalingen en nader-reformatorische geschriften. Toen ook legde de classis activiteiten aan de dag die de qualificatie 'piëtistisch' verdienen. Aangezien 1588 als het geboortejaar van het Nederlandse gereformeerde Piëtisme en 1608 als dat van de Nadere Reformatie wordt beschouwd, kwam de doorbraak in de classis Bommel behoorlijk laat. Het is afgezaagd, maar onontkoomlijk de geografische ligging van de classis Bommel als de belangrijkste oorzaak van die late doorbraak te zien.

In het recente onderzoek is erop gewezen, dat de piëtisering en de puritanisering van de Republiek zich eerst bijna uitsluitend in de zeegewesten als de handelsgewesten voltrokken hebben en dat die van daaruit de landgewesten hebben bereikt, waar ze evenwel lang niet dezelfde bloei hebben gekend als in de oorsprongsgebieden¹⁰⁶. Al eerder was herhaaldelijk in het onderzoek geconstateerd dat de Nadere Reformatie in de periode 1650 - 1670 haar hoogtepunt in quantitative zin bereikte¹⁰⁷. Dit onderzoek laat zien dat dit hoogtepunt ook de geografische uitbreiding over het Gelderse riviereengebied impliceerde, waarbij de classis Bommel in tijd en waarschijnlijk ook in omvang wat voorliep op de classis Tiel.

Het voorgaande betekent niet dat de classis Bommel in de eerste helft van de zeventiende eeuw volledig gespeend is geweest van gereformeerd Piëtisme. Honerbringa was de eerste zwaluw, die echter bepaald nog geen zomer maakte. Waarschijnlijk was Eykberg de tweede, maar omdat zijn optreden niet in overeenstemming met zijn leer was, vormde hij anti-reclame voor het Piëtisme. Het is niet zonder betekenis dat beiden predikant waren van de enige stadsgemeente die de classis telde en die qua betekenis en invloed de eerste viool speelde. Steden stonden het eerst en het meest open voor nieuwe ontwikkelingen, ook op godsdienstig gebied. De geschiedenis van de Nadere Reformatie wordt dan ook bepaald door urbane centra¹⁰⁸. Op het eerste gezicht lijkt dit in het tijdvak tot 1660 ook voor de classis Bommel op te gaan: vier van de in totaal tien hier behandelde piëtisten hebben toen in Zaltbommel gewoond en gewerkt, terwijl een van hen de helft van de in totaal twaalf gevonden publicaties op zijn naam heeft staan. Bovendien was een vijfde in de Waalstad geboren. Nader toezien leert evenwel dat deze classis, althans in de bewuste periode, een aanzienlijk afwijkend beeld vertoont. Onder het genoemde twaalfstal uitgaven bevinden zich vijf originele werken. Het is opmerkelijk dat deze zonder uitzondering geschreven zijn door dorpspredi-

kanten, die voor het merendeel het later niet verder gebracht hebben. In dit opzicht won het platteland het van de stad.

Zoals op grond van het voorgaande verwacht kon worden, kwamen de meeste besproken piëtisten, zeven in getal, van elders en waren zij ook daar geestelijk gevormd. Dit geldt waarschijnlijk ook voor een achtste, namelijk Van Oort. Het resterende tweetal, Hoet en Keppel, was weliswaar afkomstig van Bommel, maar de piëtistische betekenis van de eerste is te verwaarlozen, terwijl van die van de tweede voor wat de classis Bommel aangaat gering was. Beiden kunnen hun geestelijke ligging aan een piëtistische sfeer te Zaltbommel te danken hebben gehad, maar in het geval van Keppel komt zeker ook Utrecht in aanmerking. Hier oefende Gisbertus Voetius als de spil van de Nadere Reformatie grote invloed op met name studenten in de theologie uit. Behalve Keppel hebben Strydthoudt, De Pape en Quintius aan zijn voeten gezeten. Voor de laatstgenoemde was Utrecht zelfs zijn vaderstad. De brief van de Beesder kerkenraad in 1654 en de nagalm in 1659 op de classis Bommel van de in Utrecht verloren strijd om de geestelijke goederen wijzen op een nauwe geestelijke relatie met de Utrechtse kring rondom Voetius. De Nadere Reformatie te Utrecht¹⁰⁹ mag dan ook als de belangrijkste factor op de achtergrond van de doorbraak van het gereformeerde Piëtisme in de classis Bommel worden beschouwd. Na Utrecht moet Amsterdam genoemd worden¹¹⁰. Zowel Spranger als Strydthoudt waren van deze plaats afkomstig. Van De Pape is bekend dat hij piëtistische conventikels aldaar leidde, terwijl Lampe waarschijnlijk zijn jeugdjaren daar heeft doorgebracht. De Pape's nader-reformatorische instelling zal herleid kunnen worden tot zijn Zeeuwse herkomst. Zeeland was immers de wieg, het terrein van triomf en een van de voornaamste brandhaarden van de bedoelde vroomheidsbeweging¹¹¹. De oudst bekende piëtist binnen de classis Bommel was afkomstig van Friesland, waarvan bekend is dat daar reeds aan het eind van de zestiende eeuw een gereformeerde piëtist werkzaam was en dat het reeds in de eerste decennia van de zeventiende eeuw diepgaande invloed van het Engelse Puritanisme heeft ondergaan¹¹². De 'leek' Van Oort zal zijn piëtisme opgedaan hebben in Dordrecht, de stad waar hij de Latijnse school gevolgd had en waarmee hij blijvend in contact stond. Dat Dordrecht een centrum van Piëtisme en Nadere Reformatie is geweest, is boven iedere twijfel verheven¹¹³. Tenslotte is het frappant dat twee van de tien, Eykberg en Lampe, oorspronkelijk uit Noordwest-Duitsland kwamen, waar al vroeg vormen van Piëtisme zichtbaar werden¹¹⁴. Van Lieburg, die op de geografische herkomst van de Nederlandse gereformeerde predikanten is gepromoveerd, suggereert dat Duitsland stond voor piëtisme, ook al erkent hij het hachelijke van zo'n onderneming¹¹⁵. Ons onderzoek lijkt hem in elk geval gelijk te geven.

Staat de geografische herkomst van de piëtistische publicisten binnen de classis Bommel het toe te spreken van 'import', ook de aard van de door hen uitgegeven werken wijst sterk op 'invoer'. Slechts vijf van de in totaal twaalf uitgaven zijn eigen producties, de resterende zeven betreffen vertalingen van

Engelse puriteinse geschriften. Deze constatering leert twee dingen. In het licht van de ontstaansgeschiedenis van het Nederlandse gereformeerde Piëtisme, toen de overzettingen van buitenlandse vroomheidsgeschriften de overhand hadden¹¹⁶, betekent de meerderheid van vertalingen dat het gereformeerde Piëtisme in de Bommelse classis tot 1660 nog in zijn wordingsfase verkeerde. In het licht van de verdere geschiedenis van het Nederlandse gereformeerde Piëtisme - in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw bestond het immers reeds zo'n zestig jaar! - is het overwicht van de translaties een uiting van het feit dat het Puritanisme gedurende de gehele zeventiende eeuw van verregaande betekenis voor de Nederlandse gereformeerde vroomheid bleef. Dat overwicht vormt een bevestiging van de these dat de topjaren van de Nadere Reformatie, 1650 - 1670, samenvielen met die van de Nederlandse vertalingen van puritanistica¹¹⁷.

Het Piëtisme kende een evenwichtige aandacht voor de innerlijke zijde van de vroomheid, de beleving, en de doorwerking van de bijbelse boodschap in het concrete bestaan zowel van de individuele gelovige als ook van alle maatschappelijke verbanden, de praktijk der godzaligheid. Wie de inhoud van de zeven vertalingen op dit onderscheid onderzoekt, constateert dat de interne kant van de vroomheid verreweg het meest aan de orde komt. Van de zeven zijn slechts Burtons werk geheel en Smiths preken voor een belangrijk deel aan de praktijk der godzaligheid gewijd. Dit laatste geldt evenwel voor alle oorspronkelijke geschriften. Zonder uitzondering zijn deze gericht op de bestrijding van de alom heersende zonden. Tekenend voor de genoemde balans is het dat De Pape in zijn *Den Hemelschen tuchtelingh* in korte trekken een spirituele autobiografie schetst. Deze is daarom ook zo interessant, omdat zij een van de vroegste voorbeelden van dit genre uit de gereformeerde predikantenwereld is¹¹⁸. Het thema dat het veelvuldigst en het uitvoerigst in het Piëtisme binnen de classis Bommel is de sabbat.

Een vraag die in dit verband urgent wordt, is of er zich onder de vijf - eigenlijk vier aangezien van een daarvan geen exemplaar bekend is - originele geschriften bevinden die de kwalificatie 'nader-reformatorisch' verdienen. Gezien Sprangers intentie met zijn hoofdwerk zoals hij die in de opdracht uiteenzet, namelijk om de burgerlijke en kerkelijke overheden op te roepen tot een gezamenlijke wering van de ongerechtigheden en een collectief nastreven van de godzaligheid, mag die vraag met het oog op deze publicatie met ja beantwoord worden. Bovendien is het werk verrijkt met enige loflichten van de bekende nadere reformator Simonides.

Wanneer De Pape in de opdracht van zijn afscheidsprek aan classiscollega's de eensgezinde praktisering van de godzaligheid centraal stelt, geeft ook hij hiermee blijk van een nader-reformatorische inslag. Deze komt ook in de inhoud van de preek zelf naar voren. De Pape roept de overheden op tot wering van de heersende zonden en betreft hier vervolgens ook kerkenraden, schoolmeesters en huisvaders en -moeders bij. Zijn *Den Hemelschen tuchtelingh* bevat onverholten oproepen aan professoren in de theologie - bij

wie hij ongetwijfeld aan de door hem in een ander verband genoemde Gisbertus Voetius en Johannes Hoornbeeck denkt¹¹⁹ - en aan kerkelijke vergaderingen om concrete handleidingen voor de door hem gewenste nadere reformatie op te stellen. Zijn aandringen om het bij de tucht niet bij woorden te laten, maar werkelijk tot maatregelen over te gaan en zijn theocratisch bestraffen van de overheden behoren al evenzeer tot de kenmerken van de Nadere Reformatie¹²⁰. Blijkens zijn eigen woorden werkte zijn tweede ernstige ziekte, die circa 1657 gedateerd kan worden, als een geweldige aanjager voor zijn nader-reformatorisch streven. De in die zelfde tijd vallende negatieve ervaringen rondom (de uitgave van) zijn afscheidspredikatie zullen daaraan zeker ook niet vreemd geweest zijn.

Ook de derde originele auteur in dit artikel, Quintius, mag met recht tot de beweging van de Nadere Reformatie gerekend worden. In de opdracht van zijn eerste geschrift, dat tevens als zijn hoofdwerk geldt, geeft hij aan dat zijn oogmerk de reformatie van de politiek, de Kerk en de ziel is. Typisch nader-reformatorisch is zijn oproep om een verbond met enige godzaligen te maken ten einde gezamenlijk in de weg van vasten en wenen over de zonden Gods vrede over de Nederlanden af te smeken. Ook in zijn latere werken vormt de roep om reformatie een hoofdmotief.

Zoals aangegeven vormde samenwerking een constitutief element van de beweging van de Nadere Reformatie. Is die tussen het drietal aan te wijzen? In de eerste plaats heeft De Pape de nader-reformatorische opdracht van zijn afscheidsprek onder anderen aan Spranger gericht, terwijl hij in zijn hoofdwerk naar dat van Spranger verwijst en verderop in dat geschrift onbetwistbaar onder andere op zowel Sprangers als Quintius' hoofdwerk doelt. Van de hand van Spranger is een lofdicht opgenomen in Quintius' eersteling. Zo is de kring van dat trio rond.

De puriteinse dimensie is een kenmerk van de Nadere Reformatie¹²¹. Zij kan derhalve dienen als een bevestiging van de constatering dat Spranger, De Pape en Quintius tot de Nadere Reformatie gerekend mogen worden. Bij zowel Spranger als Quintius is zij onmiskenbaar aanwezig, daarentegen is zij bij De Pape niet zo aantoonbaar.

Het actie-element van de Nadere Reformatie komt juist bij de laatstgenoemde het helderst naar voren. De inhoud van de dedicatie van zijn afscheidsprek is in dit opzicht veelzeggend. De ervaringen rondom de uitgave daarvan hebben ongetwijfeld desillusionerend op hem gewerkt, maar zijn hoofdwerk bewijst dat hij zijn nader-reformatorische idealen toen allerminst opgegeven heeft. De uitgave van zijn Apologie en alles wat daarmee verband houdt, laat enerzijds zien dat onbezonnenheid en felheid tot de trekken van zijn karakter behoorden¹²², maar anderzijds wordt daaruit duidelijk dat ook die classiscollega's die het inhoudelijk met hem eens waren, hem niet wensten te volgen op het pad van onbuigzaamheid en compromisloosheid. Praktisch gezien was dit ook niet verstandig, want in de cruciale probleemverhouding tussen Nadere Reformatie en overheid delfde de eerste - uiter-

aard - altijd het onderspit. Diverse nadere reformatoren hechtten evenwel meer belang aan hun principes dan aan hun voordeel. Johannes Teellinck, Abraham van de Velde en Jacobus Koelman lieten zich liever door de magistraat van de stad waar zij hun ambt bedienden, verbannen dan dat zij onder politieke druk hun theocratische aanspraken matigden¹²³. In dit zelfde licht moet De Pape worden gezien. Zijn onverzettelijke houding en de door zijn Apologie verstoorde relatie met de classis maakten zijn positie zo moeilijk dat zijn aanmelding als VOC-predikant voor alle partijen een opluchting betekende. Was De Pape de meest felle en consequente nadere reformator, uit de conflicten met de secretaris en de vrouwe van Herwijnen blijkt ook Quintius bezieling en vastberadenheid aan de dag gelegd te hebben. Spranger was heel duidelijk de voorzichtigste van de drie. Wie als predikant de idealen van de Nadere Reformatie in praktijk poogde te brengen, riep daarmee als vanzelf ook tegenstand in zijn eigen gemeente(n) op. Uit het voorgaande onderzoek is naar voren gekomen dat zowel De Pape als Quintius daarmee te maken hadden.

Men kan zich afvragen of Eykbergs houding en afzetting ook niet het gevolg waren van een compromisloos nader-reformatorische en theocratische inzet. Alle bekende gegevens zijn evenwel daarmee in strijd. Spranger heeft con amore meegewerkt aan diens kerkelijke afzetting, terwijl van De Pape en Keppel bekend is dat zij getuigenissen tegen hem ingebracht hebben¹²⁴. Overigens is niet één nadere reformator door de kerk uit het ambt gezet. Wel is het genoemde trio door de politiek uit de stad waar zij hun ambt bekleedden, verbannen. Bovendien blijkt uit Eykbergs zelfrechtvaardigings-geschrift dat de Bommelse gereformeerde piëtist Van Oort een van zijn voornaamste tegenstanders en aanklagers was¹²⁵. Wanneer Eykbergs leven in overeenstemming met zijn leer zou zijn geweest, zou Van Oort nooit zo'n leidende rol bij de veroordeling van Eykberg hebben gespeeld.

Frappant is het dat het tweetal dat zich niet slechts in woord maar ook in daad als nadere reformator profileerde, boven de Waal het Woord bediende. Ter verklaring kan de combinatie van de volgende factoren in stelling gebracht worden: a. betere verbinding met Utrecht; b. de bevolking was soms voor een aanzienlijk deel of in een enkel geval zelfs in meerderheid rooms-katholiek; 3. de bezitter van de heerlijkheid hing de oude religie aan. De laatste twee argumenten geven te kennen dat het historisch niet juist is veel discrepantie tussen Reformatie en Nadere Reformatie aan te brengen¹²⁶.

Het zal wel alles met Sprangers behoedzaamheid van doen hebben dat hij de centrumpositie van het piëtistische netwerk binnen de classis Bommel innam. In de periode 1653 - 1661 leverde hij niet minder dan vijf gedichten voor pennenvruchten van J. van Oort. Dit duidt op nauw contact. De enige vertaling van Strydthoudt uit 1654 is ook verrijkt met een poëtisch product van Spranger. Dit zelfde geldt voor Quintius' werk uit 1659. Bovendien verwezen in dat jaar zowel Eykberg als De Pape naar een publicatie van Spranger. Eykberg noemt zijn Gamerse collega een geleerd theoloog en

wenst diens geschriftje een gunstig onthaal toe. Bij De Pape is de toon veel inniger wanneer hij Spranger aanduidt als zijn 'waerden Godtzalighen en gheleerden Mede-broeder'.

Nog om een tweede reden was Spranger een uniek figuur binnen het piëtistische relatieveld van de classis Bommel. Hij was de enige die zijn publicaties in dichtvorm het licht liet zien. Vooral het feit dat hij hiermee de leemte van stichtelijk dichtwerk wilde opvullen, maakt hem tot een interessant figuur. Het is dan ook jammer en ten onrechte dat E. Stronks in haar overigens mooi proefschrift over de poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten geen aandacht aan hem schenkt¹²⁷. Het gehalte van Sprangers dichtkunst mocht dan wel niet boven de middelmaat uitkomen, een toppoët als Huygens vereerde hem desalniettemin met een lofdichtje. Blijkbaar onderhielden deze personen van in alle opzichten zo geheel ander niveau enige relatie op literair gebied. Inhoudelijk hoeft dit geen verbazing te wekken, omdat de eminente Huygens-kenner L. Strengholt twaalf jaar geleden reeds aantoonde dat de heer van Zuilichem in contact stond met gereformeerde piëtisten, hun lectuur in zijn boekenkast had staan en zelf diverse piëtistische thema's in zijn oeuvre uitwerkte¹²⁸. Spranger was echter niet de enige van het tiental piëtisten die literaire connecties had. Van Oort maakte deel uit van de Dordtse dichterskring. Onder de Waal vertoonden het gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie derhalve een - bescheiden - cultureel gezicht¹²⁹.

In het voorgaande is duidelijk geworden dat de classis Bommel in de bedoelde periode notoire gereformeerde piëtisten en zelfs nadere reformatoren kende. Maar hoe zat het met de classis als geheel? Mag zij als classis als piëtistisch of nader-reformatorisch getypeerd worden? Om met het laatste te beginnen, de reacties van de classis op de beschreven nader-reformatorische acties van De Pape en Quintius ter zake van tuchtoefening en zelfstandigheid van de kerk ten opzichte van de politiek geven te kennen dat een - grote - meerderheid van de classis terugdeinsde voor trammelant met de politiek. De ene keer dat zij het erop aan had laten komen, was haar slecht bevallen. Daar de theocratische houding juist tot het wezenlijke van de Nadere Reformatie behoort, is met de genoemde constatering het pleit beslecht: de classis was niet nader-reformatorisch, afgezien dan van die ene actie van de afwijzing van Ab English. Een piëtistische inslag kan deze kerkelijke vergadering niet ontzegd worden. Die komt openbaar in haar weerkerende strijd tegen de vigerende volkszonden en in haar opvatting over een stringente onderhouding van de rustdag, waarmee zij in het conflict tussen Agricola en Nieuwerveen de zijde van de laatste koos. Bij dit alles bedenke de lezer terdege dat het de moderne onderzoeker slechts gegeven is die personen als piëtisten en nadere reformatoren te classificeren die in publicaties en/of in documenten als zodanig naar voren komen. In werkelijkheid zal het aantal - ook in de classis Bommel - groter zijn geweest.

Er is alle reden om niet hoog op te geven van de zeggingskracht van de voortbrengselen van het gereformeerde Piëtisme binnen de classis Bommel in de bedoelde periode. Gericht systematisch onderzoek zal wellicht enige verwijzingen daarnaar of misschien zelfs wel citaten daaruit aan het daglicht kunnen brengen, maar momenteel is het zo dat schrijver dezès die - op één uitzondering na - niet in gereformeerd piëtistische lectuur heeft aangetroffen. Met deze waarneming spoort het dat al de oorspronkelijke werken niet verder gekomen zijn dan één druk en dat dit eveneens voor het grootste gedeelte van de vertalingen opgaat. Slechts de twee Greenwood-vertalingen die Van Oort tijdens zijn leven liet uitkomen, zijn in 1660 te Amsterdam in herdruk verschenen, terwijl zij twee jaar geleden fotografisch herdrukt zijn. Ook de enig bekende ontlening stamt uit een van deze twee. De samensteller van *Gereformeerde Schat-Kamer Der Gebeden, Voorbiddingen, en Danckseggingen* heeft het gebed waarmee Greenwoods Tophet eindigt en dat handelt over de bewaring voor de hel, integraal opgenomen aan het slot van het derde deel van zijn gebedenbundel, die minstens achtmaal op de pers is gelegd¹³⁰. De uitgever van de meest recente edities van J. van Oorts Greenwood-vertalingen heeft in een fondscatalogus aangekondigd dat bij hem in de naaste toekomst ook Sprangers hoofdwerk in een fotomechanische herdruk zal verschijnen. Hoewel de oplagen van deze uitgaven beperkt zijn, wijzen ze wel op een ongedachte belangstelling voor het heden voor een oud en veelal vergeten verleden.

Tenslotte: met dit onderzoekje heeft schrijver dezès een begin willen maken met het opvullen van een van de vele leemtes in het onderzoek naar het gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie, met het niet onaardige resultaat dat het vanaf nu wetenschappelijk niet meer verantwoord zal zijn een overzicht van de Gelderse kerkgeschiedenis te geven zonder expliciet aan de genoemde stroming en beweging aandacht te schenken¹³¹. Dat hij tegenwoordig de voorzittershamer van de classis Bommel hanteert, werkte extra motiverend¹³².

Noten

1. Zie voor (de uitwerking van) deze begripsomschrijving: W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598 - 1622* (Rotterdam 1987) 23 - 28.
2. C. Graafland e.a., 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* [= DNR], XIX (1995), 105 - 184.
3. In een vorig artikel van mijn hand in een verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis kon ik van deze begripsbepaling nog geen gebruik maken, hoewel het daar geformuleerde onderscheid tussen gereformeerd Piëtisme en Nadere Reformatie aardig in de buurt van die begripsbepaling komt: W.J. op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland. Een eerste schets', in: *Rond de kerk in Zeeland*.

Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, A. Wiggers e.a. (Delft 1991) 37 - 82, i.h.b. 39.

4. Zie voor hem: *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* [= BWPGN], J. de Bie en J. Loosjes, vijf delen met de eerste aflevering van het zesde deel ('s-Gravenhage 1903 - 1949), I, 726 - 729.
5. Zie voor hem: BWPGN, I, 612.
6. Voor zover ik kan bezien wijzigt het beeld van de classis Nijmegen gedurende de rest van de zeventiende eeuw zich niet noemenswaard. In de classis Tiel is dan echter wel een toename van piëtisten te constateren. Alleen te Tiel kan voor die periode gewezen worden op de niet-predikant Cornelis van Niel, die twee zeer populaire stichtelijke werken schreef en op de predikanten Samuel Scherphof en de bevindelijke coccejaan Johannes Vechovius: resp. J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c.1600 - c.1800)*. Bibliografisch onderzoek [= SGT] (Veenendaal 1987) 335 - 336 nrs. N112 - 142, K. Exalto, *Beleefd geloof. Acht schetsen van gereformeerde theologen uit de 17e eeuw* (Amsterdam 1974) 102 - 119; SGT, 406 nr. S110; SGT, 511 - 512 nrs. V7 - 9, P.C. Molhuysen e.a., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* [= NNBW], tien delen (Leiden 1911 - 1937), X, 1075.
7. Volgens de opgave van F.A. van Lieburg waren dat de volgende gemeenten: in de ring Tuil: Ophemert, Opijnen, Waardenburg, Tuil, Haaften, Herwijnen, Vuren, Wadenoyen, Geldermalsen, Deil, Rumpt, Meteren, Beesd, Rhenoy en Gellicum; in de ring Bommel: Zaltbommel, Rossum, Gameren, Zuilichem, Brakel, Kerkdriel, Hedel, Well, Aalst, Poederoyen, Nederhemert, Bruchem en Heerewaarden: F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* [= Repertorium], twee delen (Dordrecht 1996), II, bijlage, 3 - 4.
8. W.J. op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst', in: *DNR*, XVIII (1994) 1 - 50.
9. Dat wij in ons land op dit gebied behoorlijk achterlopen, blijkt bij voorbeeld uit de volgende buitenlandse literatuur: W. Köhler, *Die Anfänge des Pietismus in Giessen 1689 bis 1695* (Giessen 1907); R.C. Richardson, *Puritanism in north-west England. A regional study of the diocese of Chester to 1642* (Manchester 1972).
10. T. Brienens, 'De Nadere Reformatie in Alblasserwaard en Vijfherenlanden', in: T. Brienens en C.A. Tukker, *Reformatie en Nadere Reformatie in Alblasserdam en Vijfherenlanden* (Kampen 1984) 21 - 56. Interessant in dit verband is de zin van de beide auteurs in het 'Woord vooraf': 'Te meer wilden we aan het verzoek van de classis voldoen, omdat er in het algemeen in Nederland nog weinig gedaan is aan onderzoek en beschrijving van de regionale kerkgeschiedenis, terwijl naar onze overtuiging daarover zeer waardevolle dingen te zeggen zijn, die ook weer hun

neerslag kunnen krijgen in de beschrijving van de kerkgeschiedenis in landelijk verband.’ (p.5).

11. W.J. op 't Hof, 'Everhardus Schuttenius (±1595 - 1655). De eerste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zwolle', in: *Zwols historisch jaarboek* (1988) 35 - 60; W.J. op 't Hof, 'Jacobus Tichlerus (1604 - 1652): vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, VIII (1991) 20 - 28; W.J. op 't Hof, 'Johan Fargharson: vaandeldrager in tweeërlei dienst', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, X (1993) 22 - 29; W.J. op 't Hof, 'Wolterus ter Borch en zijn gebedenboekje', in: *DNR*, XXII (1998) 102 - 115.
12. F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeradsacta* (Rotterdam 1989). Nauw hiermee verbonden is: F.A. van Lieburg, 'De receptie van de Nadere Reformatie in Utrecht', in: *De zeventiende eeuw*, V (1989) 120 - 128.
13. J. van Voorst, *De heylighe leere, verciert met eenen heylighen wandel. Een kerkhistorisch onderzoek naar sporen van de Nadere Reformatie in Dordrecht* (Theologische Universiteit Kampen 1991) en J.W. Wind, *Een nieuwe kerck en herte. Een lokaal-historisch onderzoek naar de doorwerking van de Nadere Reformatie in het kerkeradsbeleid van Rotterdam in de jaren 1652 - 1683* (Theologische Universiteit Kampen 1994), gepubliceerd als: J. van Voorst, 'De Nadere Reformatie van een leesgierige vrouw? Sporen van Nadere Reformatie in een zeventiende eeuwse boekenlijst', in: *DNR*, XVI (1992) 35 - 42 en J.W. Wind, 'Sporen van de Nadere Reformatie in de acta van de Nederduitsch Gereformeerde Kerk te Rotterdam', in: *DNR*, XXII (1998) 116 - 122.
14. R. Bisschop, 'Nadere Reformatie en politiek. Over de doorwerking van de Nadere Reformatie in Delft', in: *DNR*, XVII (1993) 112 - 145; R. Bisschop, 'Theocratie in Utrecht', in: *DNR*, XXIII (1999), 63 - 72.
15. W.J. op 't Hof, 'Het gereformeerde Piëtisme te Zaltbommel: Hieronymus Honerbringa', in: *Tussen de Voorn en Loevestein. Tijdschrift van de Historische kring Bommelerwaard*, XXXII (1996), nr.93, 8 - 17.
16. G.H. Leurdijk, 'De Nadere Reformatie te Delft', in: J.C. Okkema e.a., *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden. Zesde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, (Delft 1994) 137-169, voorafgegaan door enige biografische schetsen: G.H. Leurdijk, 'Arent Cornelisz. Croese', in: T. Bienen e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, I (Kampen 1987) 9 - 16; G.H. Leurdijk, 'Dionysius Spranckhuysen', in: Bienen e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, I, 27 - 42; G.H. Leurdijk, 'Hermannus Tegularius (ca. 1605 - 1666)', in: T. Bienen e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, II (Kampen 1990) 32 - 45; G.H. Leurdijk, 'Gideon van Sonneveldt (1573 -

- 1630)', in: J.B.H. Alblas e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, III (Rotterdam 1993) 9 - 30.
17. Op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland'.
18. Op 't Hof, 'Studie der Nadere Reformatie', 48.
19. W.J. op 't Hof, *Bibliografische lijst van de geschriften van Willem Teellinck* (Rotterdam 1993) 26; W.J. op 't Hof, *Bibliografische lijst van de geschriften van Godefridus Udemans* (Rotterdam 1993) 15; W.J. op 't Hof, 'Twee aanvullingen op de bibliografische lijst van de geschriften van Willem Teellinck', in: *DNR*, XVIII (1994) 58 - 59.
20. J. van der Haar, *From Abbadie to Young. A Bibliography of English, Most Puritian Works*, Translated i/t Dutch Language [= FATY], twee delen (Veenendaal 1980).
21. *SGT*.
22. J. van der Haar, *Drielandenverkeer. Bibliografische Studie Betreffende 1: Uit het Duits in het Nederlands vertaalde theologische boeken 2: Uit het Frans in het Nederlands vertaalde theologische boeken* (Rumpt 1999).
23. Behalve de in de noten 1 en 19 genoemde werken betreft het: J.B.H. Alblas, *Johannes Boekholt (1656 - 1693). The first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors* (Nieuwkoop 1987) en W.J. op 't Hof, *Bibliografische lijst van de geschriften van Eeuwout Teellinck* (Kampen 1988).
24. Wie nader over bovenstaande digitale projecten geïnformeerd wil worden, kan zich met drs. F.W. Huisman in verbinding stellen: Drs. F.W. Huisman, Universiteitsbibliotheek Leiden, Postbus 9501, 2300 RA Leiden; E-mail: huismanf@rulub.LeidenUniv.nl.
25. In de praktijk blijkt het gepubliceerde persoonsnamenregister van de inhoud van de eerste twaalf jaargangen van *DNR* zeer goede diensten daarbij te verlenen. De digitalisering van dit register als ook van het geografische register bevindt zich reeds in een ver gevorderd stadium, en dan wel van de inhoud van alle jaargangen!
26. *Repertorium*.
27. Vooral de voorwerken van publicaties met daarin de dedicaties, de voorreden en de lofdichten willen wel eens erg informatief zijn.
28. Op 't Hof, 'Het gereformeerde Piëtisme te Zaltbommel'.
29. In dit artikel wordt met puriteins steeds piëtistisch puriteins bedoeld.
30. W.J. op 't Hof, 'De Nederlandse vertalingen van Henry Reenwood', in: *Verzameld werk van Henry Greenwood in het Nederlands* (Geldermalsen 1997), [III - XXIV].
31. Mijn grote dank gaat uit naar W. van Gent, die - zoals altijd - direct bereid was alle in aanmerking komende exemplaren uit zijn particuliere boekencollectie mij voor een paar weken ter beschikking te stellen voor het onderzoek.
32. Resp. *SGT*, 360 nrs.P26 - 27 en 373 nrs.Q1 - 10 en *FATY*, I, (134) nr.1826.

32. Resp. *SGT*, 360 nrs.P26 - 27 en 373 nrs.Q1 - 10 en *FATY*, I, (134) nr.1826.
33. Resp. *SGT*, 128 nrs.E123 - 124 en *FATY*, I, (5) nr.61, (60) nr.860, (64) nr.919, (127) nr.1751, en (2 - 3) nrs.20 - 31, (62) nrs.897 - 898. De toeschrijving van (127) nr.1750 aan Keppel berust op een vergissing.
34. *FATY*, I, (39) nrs.606 - 607, (64) nrs.916 - 918, (114) nr.1597, (123 - 124) nrs.1711 - 1710, 1728.
35. Op 't Hof, 'De Nederlandse vertalingen van Henry Reenwood', [XV].
36. Het is jammer dat er van de in de classicale acta vermelde in 1659 gedrukte preken van de Zaltbommelse predikant Samuel Wiselius geen exemplaar bekend is: Streekarchief Bommelerwaard te Zaltbommel [= SAB], Archief van de classis Bommel van de Nederlandse Hervormde Kerk (1612) 1615 - 1948 (1955) [= ACl.Bom.], inv.nr.3, 25 - 27 april 1659 art.12.
37. Zie voor het volgende: Op 't Hof, 'Het gereformeerde Piëtisme te Zaltbommel: Hieronymus Honerbringa'.
38. W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580 - 1650* (Hilversum en Leeuwarden 1999) 296 - 298.
39. Zie voor het volgende: C.A.L. van Troostenburg de Bruyn, *Biografisch Woordenboek van Oost-Indische predikanten* [= BWOIP] (Nijmegen 1893) 123; F.A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996) 262 - 263.
40. Zie voor deze kwestie: A. Houtkoop, 'De praktijk van het hervormd kerkbestuur te Zaltbommel', in: *Tussen de Voorn en Loevestein. Contactblad van de Historische Kring Bommelerwaard*, X (1974), 71 - 72.
41. SAB, ACl.Bom. inv.nr.3, 12 - 23 mei 1663 art.21.
42. A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994) 141 - 142 en 337.
43. P. Eykberg, *Petri Eykbergii uysterse patientie* (Amsterdam 1658) 18.
44. P. Eykberg, *Basuyns echo Ofte weer-klanck* (Amsterdam 1661) *7r-v.
45. Aangezien tot dusver elk exemplaar van dat geschriftje spoorloos is, is het zinvol de beschrijving die Eykberg daarvan biedt, integraal weer te geven: 'Ick sal hier niet breedt gaen weyden; maer wijsen dit gheslachte tot het kleyn handt-boecxken/ ghemaectt van een gheleerd Theologant in den Jaere 1654. gheintituleert de gheblankette Iesabel. Waer inne de op-toysters deeser Eeuwe ghenaeamt worden/ gheblanckette Juffrouwen; gheplaysterde dochteren; door-snedene aenghesichten; verachters van Godts wijsheydt; berispsters van de rechte schoonheydt, schendsters van het maecksel des Heeren; bedrieghsters van haer selven, en van anderen; aenlocksters van sonde en van sondaren; dochteren Isabels, die met haere kunstjens, plaesterkens, blanketselen, haere onbeschaemtheydt uytblaest, de onkuysheydt inroep, de welghevoederde henghsten

tot u noodight, uwe ziel ende lichaem aen den duyvel open set, om te huncken nae malkanderen; witte swarte morinnen; pronkstters; op-toysters; hackelsters van uwe wijnbraeuwen, van uwe hoofden, neusen, lippen en wangen; ontblootsters van't geen de nature bedeckt; ende bedexsters van het geen Godt suyverlijk wil hebben ontdekt, &c. Godt gawe/ dat dat geleert/ ende scherp/ nochtans rechtveerdigh bytende hant boexken van deese/ soo levendigh afghemaelde magnificatersen van Godts werck wiert opgegeten ende verteert tot hare verbeteringe.' P. Eykberg, *De basuyn van Sodoma ende Gomorra* (Amsterdam 1659) 245 - 246.

46. Vgl. voor het volgende: Op 't Hof, 'De Nederlandse vertalingen van Henry Reenwood'.
47. Volgens Van der Haar zou hij predikant zijn geweest en volgens P.G.B. Thissen een Dordtse literaire coryfee: resp. *FATY*, I, (64) en P.G.B. Thissen, *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden ion de Republiek. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren* (Amsterdam/Maarssen 1994) 110.
48. Thissen, *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw*, 148 - 149.
49. SAB, DTB, nrs.1920 en 1913.
50. *FATY*, I, (154); Alblas, *Johannes Boekholt (1656 - 1693)*, 170.
51. Een gedeelte van de oplage is te Leiden verschenen: *FATY*, I, (39) nr.606.
52. P.W. Schipper, 'Bommels kleine meesters van groot talent (omstreeks 1650 - 1750)', in: *Tussen de Voorn en Loevestein. Tijdschrift van de Historische kring Bommelerwaard*, XXXII (1996), nr.94, 5b - 6a.
53. Repertorium, I, 144; W. Hollweg, *Die Geschichte des älteren Pietismus in den reformierten Gemeinden Ostfrieslands von ihren Anfängen bis zur großen Erweckungsbewegung (um 1650 - 1750)* (Aurich en Leer 1978) 58; de opdracht van zijn vertaling van Ambrose' boek.
54. *FATY* (62) nr.897 en (2) nr.20.
55. De weinige biografische gegevens van Spranger zijn grotendeels ontleend aan: P.C.A. van Putte, Heijmen Dullaert. *Een biografische studie over de Rotterdamse dichter-schilder; commentaar en taalkundige verklaringen bij zijn gedichten, gevolgd door een fotomechanische heruitgave van zijn dichtwerk*, twee delen (Groningen 1978), I, 331 - 332.
56. Actaboek van de kerkenraad der gereformeerde gemeente te Gameren 1642 - 1714, [54r, 65r-v], in beheer van de kerkvoogdij van de huidige hervormde gemeente te Gameren.
57. Zie noot 45.
58. M. Spranger, Mich: Sprangers Silo, of Haften in brant (Amsterdam) 28.
59. 26, 42, 52, 54, 59.

60. Resp. 49, 16, 5, 12. Zie voor de puriteinse achtergrond van de laatste drie zaken: Op 't Hof, Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 582, 591 - 592.
61. Repertorium, I, 242; Album Studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI - MDCCCLXXXVI. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula [= ASAR] (Utrecht 1886) 13.
62. Kerkenraadsacta van de gereformeerde gemeente te Bruchem 1653 - 1812, 27, berustende onder de kerkvoogdij van de huidige hervormde gemeente te Bruchem.
63. *FATY*, I, (134) nr. 1826.
64. Zie voor zijn biografie: *BWOIP*, 328 - 330; *Repertorium*, I, 188.
65. In Den Hemelschen tuchtelingh schrijft hij immers: 'Soo weynigh ick niet en schame des Euangeliums Christi/ soo weynigh schame ick my oock niet te bekennen/ dat ick wel eer meer als duysendt Kinderen onder mijn discipline hebbe gehadt': 185.
66. SAB, ACl.Bom. inv.nr. 3, 21 - 23 september 1653 art. 23, 17 - 19 april 1654 art. 24, 5 - 7 mei 1655 art. 2, 17 - 18 september 1659.
67. Zie voor het volgende: SAB, ACL. Bom. inv.nr. 3, 21 - 23 september 1653 art. 11, 15 - 17 september 1656 art. 3 en 10, 27 - 29 april 1657 art. 26, 28 - 30 september 1657 art. 12, 22 en 23, 3 - 4 mei 1658 art. 20, 25 - 27 april 1659 art. 16, 27 - 28 september 1659 art. 7, 19 - 20 september 1659 art. 18 en 31, 18 - 19 september 1660 art. 7, 6 - 8 mei 1661 art. 14, 16 - 17 september 1661 art. 4, 21 - 22 april 1662 art. 12 en 13, 15 - 17 september 1662 art. 3, 21 - 23 mei 1663 art. 25; inv.nr. 25, 24 september 1656 art. 2, 4, 5, 6 en 8, 14 oktober 1656, 6 januari 1657, 4 februari 1657 art. 3, 5 en 6, 26 januari 1658 art. 2, 16 juni 1659, 21 november 1660, 30 juli 1661 art. 1 en 2, 31 juli 1661, 11 december 1662[= 1661] art. 1 en 2, 6 januari 1662 art. 1, 2 en 3, 11 maart 1662 art. 1, 3; inv.nr. 48, 13/23 augustus 1656, 25 januari 1659, 14 november 1660, 19/29 maart 1661, 20 maart 1662; inv.nr. 102a, 2 - 10 september 1657 art. 2, 18 - 25 augustus 1658 art. 3 en 6, 17 - 23 augustus 1659 art. 6.
68. Tengnagel was - met zekerheid in het tijdvak 1629 - 1649 - kapitein van een infanteriecompagnie, dijkgraaf van de Tielerwaard en werd op 1 april 1673 voor het leven Gecommitteerde Raad van de Staten-Generaal: H.M. Werner, 'Het kasteel Gellicum', in: *Gelre*, XXVII (1924), 115 - 116.
69. *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, leenen buiten Gelderland (uitheemsche leenen)*, J.J.S. Sloet en J.S. van Veen (Arnhem 1898 - 1909) 63; NNBW, VII, 622 - 623.
70. SAB, ACl.Bom. inv.nr. 3, 17 - 19 april 1654 art. 15; inv.nr. 48, 1653.
71. Op 14 november meldde de nog te behandelen Jacob Vermeulen zeer verontwaardigd dat hij desondanks onlangs nog een exemplaar te Gorinchem had gekocht!

72. SAB, ACl.Bom. inv.nr. 48, 25 januari 1659.
73. 23 - 24.
74. 32 - 33.
75. Zie voor zijn biografie: *BWPGN*, IV, 728 - 729; *Repertorium*, I, 122.
76. *ASAR*, 21.
77. SAB, ACl.Bom. inv.nr. 3, 15 - 16 september 1651.
78. Zie voor het volgende: Streekarchief West-Betuwe te Geldermalsen, Archief Hervormde gemeente Beesd 1643 - 1982, inv.nr 1, 4 januari 1654, 19 maart 1654, 6 september 1654, 26 november 1654.
79. *4v.
80. Verderop in zijn boek schrijft De Pape: 'Ick weet dat'er alreede andere Ziel-wachters treffelijk van geschreven hebben/ ick weet oock dat'er noch verscheydene Tractaten van onder de Pars zijn/ en dat'er noch vele pennen op het papier zijn/ om de boose wercken der Nederlanders te beschryven'. Ongetwijfeld had hij hierbij *Wraack-toneel* van Quintius en Silo van Spranger in gedachten.
81. 113.
82. 130.
83. 157.
84. 191 - 192.
85. *NNBW*, X, 769. K. Exalto, 'Johannes Quintius en zijn *Wraeck-Toneel* over *Neder-landt* 1659', in: K. Exalto, *De kracht der religie. Tien schetsen van gereformeerde 'oude schrijvers' uit de 17e en 18e eeuw* (Urk 1976) 64 - 70, voegt daar zo goed als niets aan toe.
86. *ASAR*, 42.
87. *Repertorium*, I, 199.
88. *SGT*, 373 nrs. Q1 - 10; J. Quintius, *De Koning in Zijn schoonheid* (Rijssen 1996).
89. Zie voor het volgende: SAB, ACl.Bom. inv.nr. 3, 27 - 29 april 1657 art. 5, 6 - 8 mei 1661 art. 16, 16 - 17 september 1661 art. 12, 21 april 1662 art. 8 en 28, 15 - 17 september 1662 art. 16, 21 - 23 mei 1663 art. 16 en 38; inv.nr. 25, 2 juni 1657, 9 augustus 1661 art. 7, 11 maart 1662 art. 4 en 6, 14 augustus 1662; inv.nr. 27a, ca. 1662; inv.nr. 59.
90. *4r.-v., vgl. soortgelijke woorden in de voorrede aan de lezer: **4r.
91. *7r., **4v., 3, 10, 19, 48.
92. 65, 73.
93. 20.
94. *6v.
95. *6r.-v., 238.
96. Resp. *8r., 175; 138, 139, 249 - 253; 175 - 176; 237 - 242.
97. 242 - 244.
98. A. Baggerman, *Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries* (Amsterdam 1993) 79 - 80.
99. (27 - 23[= 32]).

100. (41).
101. (56).
102. Het is verleidelijk in de ontbrekende namen, onder anderen Arleboutius, tegenstanders van De Pape te zien. Het kan echter evengoed zo zijn dat de ontbrekende namen slaan op predikanten die op een of andere wijze met de heer van Gellicum van doen hadden en die zich voorzichtigheidshalve niet wilden compromitteren.
103. Tijdens dit onderzoek kwam ik in de acta van de Gelderse synode met het oog op de protestantisering van een regio zelfs de term 'vordere reformatie' tegen: SAB, ACI.Bom. inv.nr. 102a, 18 - 25 augustus 1658 art. 20. Over deze uitdrukking alsmede het synoniem 'nadere reformatie' bestaat de volgende literatuur: L.F. Groenendijk, 'De oorsprong van de uitdrukking 'nadere reformatie'', in: *DNR*, IX (1985) 128 - 134; F.G.M. Broeyer, 'Het begrip Nadere Reformatie', in: *DNR*, XII (1988) 51 - 57; Graafland e.a., 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', 113 - 116.
104. Zie voor het volgende: SAB, ACI.Bom. inv.nr. 3, 20 - 21 september 1652 art. 42, 2 - 3 mei 1653 art. 10, 21 - 23 september 1653 art. 10 en 23, 17 - 19 april 1654 art. 24, 5 - 7 mei 1655 art. 2 en 26, 17 - 18 september 1655 art. 5, 5 - 7 mei 1656 art. 4, 15 - 17 september 1656 art. 15, 25 - 27 april 1659 art. 8, 9 en 24, 19 - 20 september 1659 art. 6, 7, 9, 11, 23 en 24, 14 - 15 mei 1660 art. 11, 18 - 19 september 1660 art. 3 - 12
105. Zo wordt hij in een stuk uit 1662 'een eerlijck predicant' genoemd: SAB, ACI.Bom. inv.nr. 27a, ca. 1662.
106. W.J. op 't Hof, 'Geïmporteerde vroomheid? De zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde vroomheid in internationaal perspectief', in: K. Davids e.a., *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580 - 1800* (Leuven en Apeldoorn 1995) 83 - 105, i.h.b. 96; W.J. op 't Hof, 'Piety in the wake of trade. The North Sea as an intermediary of Reformed piety up to 1700', in: J. Roding en L. Heerma van Voss, *The North Sea and Culture (1550 - 1800). Proceedings of the International Conference held at Leiden 21 - 22 April 1995* (Hilversum 1996) 264.
107. L.F. Groenendijk, 'Opdat de mensche Gods volmaect zy. Lectuur voor de religieuze vorming der gereformeerden tijdens de zeventiende eeuw, met bijzondere aandacht voor de bijdrage van de Nadere Reformatie aan de gezinsdevotie en -catechisatie', in: *Pedagogische Verhandelingen*, IX-2 (1986), 28 - 32; L.F. Groenendijk, 'De Nadere Reformatie en "De Scholen der Ydelheit" (1)', in: *DNR*, X (1986), 87; F.A. van Lieburg, 'Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *DNR*, XIII (1989), 75 - 76.
108. Van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius; Op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland'*, 43 - 49.

109. Zie hiervoor: Van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius*; F.G.M. Broeyer, 'Een gereformeerd stempel op de samenleving?', in: C. Dekker, *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780* (Utrecht 1997) 323 - 327.
110. Zie voor de Nadere Reformatie te Amsterdam: Th. van de Beek, *En al ons leven voorts Godsaligh te geleyden. Leven en werk van Frederick de Vrij* (doctorale scriptie Cultuurwetenschappen, Open Universiteit 1994); L.F. Groenendijk, *De nadere reformatie van het gezin, De visie van Petrus Wittewrongel op de christelijke huishouding* (Dordrecht 1984); Alblas, Johannes Boekholt (1656 - 1693).
111. Op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland'.
112. W.J. op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding. De oudste gereformeerde piëtistische voorbereidingspreken tot het Avondmaal en de eerste bestrijding van de Nadere Reformatie in druk* (Kampen 1991) 13 - 58; W.J. op 't Hof, 'Puriteinse preken in Friesland', in: *DNR*, XX (1996), 114 - 120.
113. Van Voorst, *De heylighe leere, verciert met eenen heylighen wandel*; J. van Nes, *Voorsichtig als een slang en onbevangen als een duif. De speelruimte van een predikant uit de beweging van de Nadere Reformatie: Jacobus Borstius in Dordrecht (1644 - 1654)*, (doctorale scriptie Erasmusuniversiteit Rotterdam 1997); W. Heijting, 'Voorsichtig ghe-lyck de slangen: en onnoosel als de duyven'. De Dordtse uitgever François Boels', in: L.F. Groenendijk e.a., *J. van der Haar tachtig jaar* (ter perse).
114. Hollweg, *Die Geschichte des älteren Pietismus in den reformierten Gemeinden Ostfrieslands*, 13 - 61.
115. Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 234.
116. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 613 - 619.
117. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 626 - 635.
118. Het oudste treft men aan in Soliloqvium ofte Betrachtighen eens sondaers/ die hy gehadt heeft inden angst zijner Weder-gheboorte, Middelburg 1628 van de hand van de Middelburgse predikant Willem Teellinck: W.J. op 't Hof, 'Willem Teellinck in het licht zijner geschriften (44): Soliloqvium ofte Betrachtighen eens sondaers', in *DNR*, XXII (1998), 73 - 81.
119. Zie voor hen resp. A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, drie delen (Leiden 1897 - 1915) en J. van Oort e.a., *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989* (Kampen 1989); J.W. Hofmeyr, *Johannes Hoornbeeck as polemikus* (Kampen 1975).
120. Graafland e.a., 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', 147 - 148.
121. Graafland, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', 149 - 150.

122. Zo is van hem bekend dat hij in 1658 eens effectief tegen een speelman in zijn dorp optrad. Nadat hij gehoord had dat een speelman de jeugd op een adres vermaakte, spoedde hij zich daarheen, drong zich door het publiek heen, ontfutselde de speelman met geweld diens muziekinstrument en smeedt dat in wel honderd stukken, aldus de smeulige verklaring voor de schepenen van de heerlijkheid Dalem: SAB, ACl.Bom. inv.nr. 48, 14 november 1660.
123. Graafland e.a., 'De Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', 148.
124. SAB, ACl.Bom. inv.nr. 3, 17 - 19 april 1654.
125. Eykberg, Petri Eykbergii uysterste patientie, 13 en 51.
126. Over dit thema is een overzichtsartikel voorhanden: C. Graafland, 'De verhouding Reformatie en Nadere Reformatie. Een voortgaand onderzoek', in: *DNR*, XVII (1993) 94 - 111.
127. E. Stronks, *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten* (Houten 1996).
128. L. Strengholt, 'Tekenen van de Nadere Reformatie in de poëzie van Revius, Cats en Huygens?', in: *DNR*, XI (1987) 120 - 124.
129. Dat dit niet iets bijzonders is, zoals velen menen, kan blijken uit de lezing van: W.J. op 't Hof, 'Het culturele gehalte van de Nadere Reformatie', in: *De zeventiende eeuw*, V (1989) 129 - 140.
130. Op 't Hof, 'De Nederlandse vertalingen van Henry Reenwood', [V - VIII en XXII]. Het op de laatstvermelde pagina voorkomende rijtje uitgaven kan vermeerderd worden met 1676, 1729, 1762, 1802.
131. Zoals O.J. de Jong - begrijpelijk wegens gebrek aan literatuur - in 1975 deed: O.J. de Jong, 'Kerkgeschiedenis 1492 - 1795', in: J.J. Poelhekke e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492 - 1795*, II (Zutphen 1975) 331 - 384.
132. Mijn dank gaat uit naar S.E.M. van Doornmalen, de adjunct-streekarchivaris van de Bommelerwaard, R.H.C. van Maanen, de archivaris van West-Betuwe en R.F. van Dijk, gemeentearchivaris van Gorinchem, die mij tijdens dit onderzoek met raad en daad hebben willen bijstaan.